ЈУХУ

Јухумда өзүмү бир гаранлыг јердә көрдүм. Көзләрим һеч шеј сечмирди. Лакин ајагларымын алтында торпаг олдуғуну һисс едирдим. Бир мүддәт кечәрәк көзләрим зүлмәтә өјрәшди. Јаваш-јаваш әтрафымдакы әшјаны сечмәјә гадир олдум. Мүгабилимдә бир сәһра ачылды, орада гојун сүрүсү көрүндү. Сүрүјә тәрәф јөнәлдим, јахынлашдыгда белә бир шәкил көрдүм; гојунлар башларыны јерә әјиб, көзләрини ота дикиб куја отламаг истәјирләр, лакин һәрәкәтсиз дурмушлар. Чобана кәлдикдә о да чомағынын учуну овучларына алыб чәнәсинә дирсәк вермишди. Онда да һеч бир һәрәкәт јох иди. Мән тәәччүбдә икән көзләримә мешә вә чај саташды. Ораја кетдим. Мешәдә чохлу һејван вә гуш вар иди. Фәгәт бунлар да һәрәкәтсиз, сүкута кетмишдиләр. Һәтта чајын сују көрүнәрәк санки јухуја далыб дајанмышды. Мәни һејрәт көтүрдү. Бу анда сағ тәрәфимдә гәбиристан вә орада инсанлар көрүндү.

— Кедим, онлардан һарада олдуғуму сорушум, — дејә јола дүшдүм. Кәлиб чатдыгда көрдүм ки, гәбирләр арасында әммамәли, фәсли, папаглы, сарыглы инсанлар дәрин јухуја кетмишләр.

—Худаја, бу нә мәхлуг вә нә мәкандыр ки, мәнә раст кәлмиш?.. Бу фикирдә икән көзүмә бир күнбәд дәјди. Јанына кетдим. Күнбәдин һеч бир гапысы јох иди. Лакин мәрмәр дивары үзәриндә бармаг ишарәси, гапы бура олдуғуну көстәрирди. Диггәтлә бахдыгда бу јазыны сечдим. «Бура зүлмәт аләмидир. Ишыглыға чыхмаг истәјәнләрин јолу бурадыр».

Јазынын алтында белә бир үчбучаг чәкилмишди: л Δᵉм. Онун һәр күшәсиндән гызыл гармаглар асылмышды. Бу тилсими ачмаг гәсди илә сағ гармағы чәкиб сол

вә үст гармагла битишдирдим, гапы ачылмады. Сонра сол гармағы үст вә сағ гармагла битишдирдим, јенә дә ачылмады. Ахырда үст гармағы сол вә ону да сағ гармаға тәрәф чәкиб битишдирдим, о саат гапы ачылды. Мән кирдим, гапы јенә үзүмә өртүлдү. Бир гәдәр кетдикдән сонра бир мејдана чыхдым. Бурадан 72 јол ајрылырды.

Бунларын һансы мәни ишыглыға чыхарар — фикриндә икән јол башында, дирәк үзәриндә бармаг шәкли «И» һәрфини ишарәт етдијини көрдүм, о јолу тутуб кетдим. Башга бир мејдана чыхдым. Орада да јол башында гондарылмыш дирәк үзәриндә «Р» һәрфи јазылмышды. Бу минвал илә һәр мејданда, дирәк үстүндә «Ш», сонра «А» вә ахырда «Д» һәрфләри көстәриши илә кәлиб бир гапыја чыхдым. Бу гапынын үзәриндә дирәкләр үстүндә јазылмыш һәрфләр мүрәккәб олуб, «Иршад» ләфзи јазылмышды. Гапыны ачдыгда күнәш пәнчәрәдән көзләримә дүшүб мәни ојатды.

Күчәдән:

—«Иршад», «Иршад» тәзә гәзет сәдасы кәлирди.

КӨВКӘБИ — ҺҮРРИЈЈӘТ

Шаһзадә нағыла башлајараг дејир:

—Шаһым, замани-сабигдә, Сүлејман пејғәмбәрин әсриндә, тәрәфи-шималда бир тајфеји-әзим сакин иди. Бу тајфанын вәтәни бир чәннәт мисал мәкан иди ки, тәбиәт өз көзәллијини орада сүбута јетирмишди. Лакин бу торпаг бир мәрәзи-бидәрманә мүбтәла олуб, о көзәл не'мәтләрдән мәһрум галмышды. Бу мәрәз пирлик мәрәзи иди: белә ки, 18 јашында чаванын сачы-саггалы ағарыб, бели икигат олурду. Әлләри, ајаглары әсиб, көзләринин нуру кедирди. Һәштад јашында бир гочаја дөнүрдү. Бу халгдан ијирми беш јашына чатан олмамышды.

Бир күн бу тајфа мәчлиси-күбра гуруб мәрәзләринә чарә тапмаға шүру етдиләр. Лакин ачиз галыб мә'јус олдулар. О вахт онлардан бири күрсүјә галхыб деди:

—Гардашлар, биз өзүмүз бу азара чарә тапа билмәдик. Мәним башыма бир фикир дүшмүш; сөјләрәм, бәјәнсәниз, ону әмәлә кәтирәрик. Тәрәфи-чәнубда, Асија торпағында бәни Исраил тајфасынын арасында алим бир шәхс вар. Бу алим һәр бир чәтин ишә әлач вә һәр бир дәрдә дәрман билир. Ағыллы адамлар сечиб, онун һүзуруна көндәрәк вә дәрдимизә чарә истәјәк.

Һамы бу тәклифә разы олду. Елчиләр сечиб, һәдијјәләрлә бәрабәр, о алимин јанына көндәрдиләр. Елчиләр о заман кәлиб чатдылар ки, алим һәзрәтләри әјләшиб, ишә мәшғул иди. Елчиләр диванханаја дахил олуб тә'зим етдиләр вә дедиләр:

—Ej тилсимләр ачан, һејванларын, гушларын дилини билән, ej әчиннәјә һөкмү чатан. Биз әһли-шималыг. Јеримиз чәннәтмисал бир јердир. Худа һәр не'мәтини бизә әта етмишдир. Лакин биз бир мәрәзи-бидәрмана мүбтәла олмушуг. Һәнуз чаван икән пири-фәнијә дөнүрүк. Ej султани-һөкмран, бизә бир нәзәр ет. Бах, гамәтимиз бүкүлүб, сач-саггалымыз ағармыш, лакин һеч биримизин

јашы ијирмидән зијадә дејилдир. Бу нә мәрәздир? Лүтф елә, чарәсини сөјлә.

Алим деди:

—Ej әһли-шимал, бу азарын дәрманы көвкәби-һүрријјәтин шәфаәтидир. О, улдуз торпағынызын шәрг тәрәфиндә бир дағ далында пүнһандыр. О, дағ тәбии дејил, ону дивләр һөрүб сизи көвкәби-һүрријјәтин шәфаәтиндән мәһрум етмишләр; замани ки, ону дағытдыныз, көвкәби-һүрријјәтин нуру чанынызы сирајәт едиб руһ вә бәдәнләринизи тәзәләјәчәкдир. Сизләри чаванлашдырыб өз тәбии һалыныза салачагдыр.

Елә ки, елчиләр дәрдләринин чарәсини билдиләр, алимә артыг разылыг едиб, шад вә хүррәм өз вәтәнләринә гајытдылар вә вәтәндашларыны ишдән һали етдиләр, онлар да балта, бел, күрәк, линк вә гејри аләт көтүрүб дағы дағытдылар вә көвкәби-һүрријјәтин үзү ачылды. Онун шө'ләси үстләринә дүшүб чүмләсини чаван етди. Инсанлар руһа кәлиб, ал либаслара кириб бајрам етдиләр.

Лакин шадлыглары артыг давам етмәди. Бир мүддәт кечәндән сонра гара булудлар көвкәби-һүрријјәтин үзүнү тутуб ону јенә пүнһан етди.

ГОНАГЛЫГ

Бол jедиләр, бол ичдиләр. Гәһвә кәлди. Ичәркән орталыға белә бәһс дүшдү.

Һөкүмәтин сүтуну кимдир?

—Әлбәттә, бәjләр!— Ев саһиби деди.— Биз нүчәбасыз һөкүмәт jашаjа билмәз. Һөкүмәтин сүтуну бизик.

Тачир деди:

—Тичарәт олмазса, пул олмаз. Пулсуз да һеч бир һөкүмәт jашаjа билмәз. Һөкүмәтин сүтуну биз тачирләрик.

Алим деди:

—Һөкүмәтләри jашадан биликдир, онсуз һеч бир гурулуш давам едә билмәз, позулуб мәһв олар. Һөкүмәтин сүтуну алимләрдир.

Руһани деди:

—Рәиjjәти һөкмранлар итаәтиндә сахлаjан, онлара табе етдирәнләр биз руһаниләрик. Бизсиз әхлаглар позулар, үсjанлар галхар, ганлар төкүләр, һөкүмәтләр дә jыхылар. Бизик һөкүмәт сүтуну.

Забит деди:

—Сөjләдикләринизи тәсдиг едирәм. Лакин дүшмән вәтәнин үстүнә һүчум етдикдә, дөшләрини вериб ону мүдафиә едән кимдир? Әлбәттә, биз. Һөкүмәтин сүтуну биз әскәрләрик.

Гонаглар ejвана чыхыб гәljан, сигар чәкмәjә мәшғул олдулар. Бәһс jенә тәзәләнди. О вахт бир гоча кәндли арабадан тахыл кисәләрини фәһләләрин далына верирди, онлар да анбарлара jығырдылар. Ев саһиби бәj деди:

—О гоча кәндлини һәкәм сечәк, нә десә она разы олаг.

Һамысы бу тәклифә разы олдулар. Кишини ишдән авара едиб чағырдылар, бәһсләрини сөjләдиләр, кәндли деди:

—Ej ағалар, дүзүнү ахтарсаныз һөкүмәтин сүтуну биз кәндлиләрлә о ган-тәр ичиндә jүк дашыjан фәһләләрдир. Биз әкмәсәк, бичмәсәк, онлар да ишләмәсә һеч бир һөкүмәт jашаjа билмәз. —Буну дejиб чәлд ишинә кетди.

ТУТУГУШУ

Бири варды, бири јохду бир чал-чәпәри дағылмыш, күлләри солухмуш, ағачлары јарыгурумуш бир көһнә бағ варды. Бағын гушлары бу харабада чох мәшәггәт илә күн кечиридиләр. Күнләрин бир күнүндә бу баға һарданса бир бүлбүл учуб кәлди вә бир нечә нәғмә охумагла бағдакы гушлары башына чәм етди. Гушлар јығылан кими бүлбүл онлара бир фәсиһ вә билиғ нитг сөјләди. Бу нитгдән гушлар бир шеј анламадыларса да, јенә чохлары алгышлајыб «Әһсән! Әһсән!» дедиләр. Сонра бүлбүл өзүнүн көзәл вилајәтләрини бурахыб бу баға кәлмәк гәсдини бәјан етди вә деди:

—Мәним әзиз гардашларым! Мән јашыл чәмәнләри, лаләзар күлшәнләри бурахыб бу виранәјә кәлдим ки, сиз бәдбәхт гардашларымы да өзүм кими мусиги ишләринә ашна едим.

Һајды, әфәндиләрим, башлајалым!

Буну дејиб бүлбүл бир дәсткаһда чәми муғаматы тамам етди вә сонра гушларла тә'лиминә шүру етди. Гарғалар гарылдашды, бајгушлар улашды, сағсағанлар гығылдашды, сәрчәләр чурулдашды, хүласә һәр гуш өз анасынын өјрәтдији сәслә охумаға башлады. Бүлбүл нә гәдәр чалышды гушлардан һеч бири ону јамсыламағы да бачармадылар. Анчаг бирчә тутугушу өз адәтинә көрә онун тәглидини чыхардырды. Ахырда бүлбүл гушлардан наүмид олуб онлары тутугушуна тапшырды вә өзү дә кәлдији вилајәтә гајытды. Бүлбүл кедәндән сонра тутугушу бүлбүлүн әдасы илә бир «консерт» мәчлиси дүзәлтди. Дә'вәт олунмуш гонаглар һәмин күн мәчлисә

јығылдылар. Тутугушу бир уча јерә чыхыб кәраһәтли[1] бир сәслә гарға кими гарылдады, сағсаған кими гығылдады, һәтта гурбаға кими дә гурулдады, анчаг бир бүлбүл кими охуја билмәди. Сичан буну ешидиб деди:

—Ај туту дајы! Габагларда пис дә олса өз ана дилиндә охујурдун, амма инди бүлбүлүн дә адыны биабыр етдин вә һәр тәрәфдән авара галмысан.

[1] Ијрәнч.

М. Ф. Ахундов адына Азәрбајчан Республика КИТАБХАНАСЫ

329—2

ГАН БУЛАҒЫ

Ијулун исти күнләринин биринда дағларын арасы илә узанан әјри-үјрү, еniш-јохуш јол илә ики атлы кедирди. Бунлардан бири ијирми јашында кәнч, дикәрн јетмиш синнинә вармыш бир гоча иди. Бу ики шәхсин јашларында бу гәдәр бөјүк фәрг олдуғу һалда, заһирләриндә бир о гәдәр фәрг көрүнмәјирди. Һәр бирисинин әјниндә пишмәт, чәркәзи чуха, белиндә кәмәр, хәнчәр вә гылынч, башында дәри папаг, чијниндә гара јапынчы вә бојнунда аг башлыг вар иди. Гочанын ат үстүндә әјләшмәси, ә'засынын һәрәкәти, алычы гуш кими бахышы кәнчдән сечилмәјирди. Лакин гочалыг нишанәси үзүнүн гырышындан вә узун аг саггалындан көрүнүрдү. Јол кетдикчә даралырды. Дағлардан ениб, инди гајадөшү инчә бир јол илә кедирдиләр. Онун јухары тәрәфи дивар кими учалан сылдырым гајалар, алт тәрәфи көз гаралдан учурум дәрәләр иди. Бу горхулу јол илә сәфәр етмәк гејриләрә намүмкүн олдуғу һалда, Дағыстан әһалисинә вә онларын атларына ади бир шејдир.

Вахт күнортаја јахынлашмышды. Сусузлугдан һәр ики сүвари јанырды. Әләлхүсус сусузлуг кәнчә артыг тә'сир еләјирди. Онун көзләри сәбирсиз вә изтираб илә су арајырды. Бу һалда кәнчин гулағына су шырылтысы кәлди.

—Баба, муштулуг олсун ирәлидән су сәси кәлир,—дејә чаван атыны сүрдү.

Гоча тәбәссүм илә она нәзәр салараг, башыны јырғалады. Кәнч булаға чатдыгда көрдү ки, сујун рәнки гырмызыја чалыр. Буна бахмајараг сусузлуғуну тезчә рәф етмәк үчүн бир гуртум су ичәр-ичмәз:

— Бу нә чүр судур? — дејә ајаға галхды. Бу һалда гоча кәлиб она чатды вә күлүмсәјәрәк деди:

—Сусузлуғуну рәф етдинми, оғлум?

—Хејр, баба, бу булағын сују ичмәли дејил, зәфир дады верир, рәнки дә гана бәнзәјир,—дејә чаваб верди.

—Елә дир, оғлум, бу «Ган булағы»дыр, бунун сују дәмир илә гарышмыш, бу су гансызлара вә бә'зи нахошлара дәрмандыр...

Чаван сорду:

—Бу «Ган булағы» адыны нәдән алмыш, баба?

—Бир аз сәбир ет, оғлум, булағын һекајәсини сәнә сөјләрәм. Инди исә ардымча сүр, бу јахында ичмәли су вар,—дејә гоча атыны сүрдү.

Бир гәдәр кетдикдән сонра көзәл бир булаға раст кәлдиләр, атдан ендиләр. Чаван хурчунундан јемәк чыхарыб, сүфрә салмаға мәшғул олду. Наһардан сонра гоча јапынчысыны јерә сәриб үстүнә узанды. Чаван онун «Ган булағы» барәсиндә вердији вә'дәјә мүнтәзир, гаршысында әјләшмишди. Гоча көзләрини јумуб бир мүддәт сүкута кетди. Кәнч елә фикир етди ки, гоча вә'дәсини унудуб јухуја далды. Лакин фикри јанлыш иди. Бир аздан сонра гоча көзләрини ачды, башлығыны бүкүб дирсәјинин алтына гојду вә дәриндән бир аһ чәкиб деди:

—Улу Гафгаз, улу дағлар! Һәр бир дашын бир тарихдир. Кимләр кәлиб синәндән кечмәди, чајларыны гызыл гана дөндәрмәди!..

—Оғлум, бу дәрә, бу торпағы ики јерә тәгсим едир. Белә рәвајәт едирләр ки, гәдим заманда бу дәрәнин о тәрәфиндә бөјүк бир гәбилә, башында Мисир хан адында бир рәис вә бу тәрәфиндә, дикәр бир силсилә Сурхај ханын рәислији илә сакин олурмушлар. Иттифагән бу ики ханын арасында ган давасы дүшүр, бунлар бир-бирләрини тәләф етмәјә башлајырлар. Бир мүддәт кечмиш, Мисир хан вә Сурхај хан бир дә бахыб көрүрләр ки, чәми оғланлары вә јахын әгрәбалары бу ган давасында тырылыб тәләф олмушлар. Әдавәт исә јенә јатмајыб баги галыр. Лакин һәр ики рәис јени өвладларынын дүнјаја кәлмәсинә мүнтәзир олур ки, онларын көмәклији илә дүшмәндән интигам алсын. Иттифагән бунларын бир кечәдә ики өвлады тәвәллүд едир. Сурхај ханын оғлу, Мисир ханын гызы олур. Бу иттифагдан нә гәдәр Сурхај хан шад олурса, бир о гәдәр дә Мисир хан тәмкин вә мә'јус олур. Мисир ханын анасы, оғлуну белә мә'јус вә гәмкин көрдүкдә дејир:

—Оғлум, гәм етмә, билирәм сәни пәришан едән нәдир. Мәкәр гыз тајфасы дүшмәндән интигам ала билмәз? Онлара да оғлан кими тәрбијә версән, икидликдә һәр кәсдән кери галмазлар.

Буну ешитчәк Мисир хан јериндән сычрајыб галхыр вә анасыны гучаглајараг дејир:

—Ана, фикрин чох көзәлдир, анчаг де көрүм, гызым олдуғуну ким билир?

—Мәндән вә арвадындан башга кимсә билмәјир,— дејә анасы чаваб верир.

—Чох көзәл, инди мәним гызым олмағыны кәрәк бир адам билмәсин. Сабаһдан оғлум олдуғуну е'лан едәчәјәм, сән дејән тәрбијәни дә гызыма өзүм верәчәјәм, лакин бу сиррин кизли галмасы сәнинлә анасындан асылыдыр.

—Архајын ол, оғлум, әмрин јеринә јетәр,—дејә анасы чаваб верди. Он күндән сонра Мисир хан гызына Тејмур хан намыны верир вә бу сирр пүнһан галмаг үчүн һәмин бу мүгабилимиздәки гајанын дөшүндә бир көшк бина едиб, орада сакин олур.

Тејмур хан атасынын нәзарәти алтында тәрбијә алараг, нағыл олунан көшкдә бөјүмәјә башлајыр. Онун ојун шејләри: түфәнк, хәнчәр, гылынч вә јолдашлары бу гајалар сакини лачын, гарагуш, тәрлан кими јыртычы гушлар олур. Белә тәрбијә нәтичәси оларағ он јашында Тејмур хан ат минмәдә, түфәнк атмада, гылынч вурмада икид чаванлардан кери галмајыр. Бунлардан артыг, инсанлары һејрәтә кәтирән Тејмур ханын вәсфә кәлмәдији көзәллији олур.

Бу тәрәфдән Сурхај ханын оғлу Паша хан, Тејмур хан кими икидликдә вә көзәлликдә мәшһур олур.

Бу ики ушаг бөјүјүб он сәккиз јашына чатыр, бунларын икидлији вә көзәллији әтраф вә әкнафа јајылыр. Бу вахта гәдәр көрүшмәк мүмкүн олмамышды. Иттифагән бу ики чаван јекдикәринә раст кәләрсә, бири вә бәлкә икиси дә тәләф олмагларыны һисс едирмишләр. Бунунла бәрабәр көрүшмәк арзусу һәр икисиндә күндән-күнә гүввәтләнир. Оғлум! Әчдадымыздан бизә ирс галмыш гана-ган етмәк адәтинә гурбан олан бу чаванлар ахырда бир-бириләри илә көрүшүрләр.

Белә ки, баһарын көзәл сәһәрләринин биринде Тејмур хан ов архасынча, сәрһәдләри олан бу дәрәни ашыб о тәрәфә кечир. О заман Паша хан да ова чыхмыш олур. Бу ики аслан, көрдүјүн «Ган булағы»нын башында бир-бирләринә раст кәлир. Бир мүддәт бир-бирләринин көзәл чамалына һејран олуб галырлар. Паша хан Тејмур ханын фөвгәл'адә көзәллијинә һејран олур. Тејмур хан

исә он сәккиз илин әрзиндә гадынлыға мүгајир јыртычы ганиччи гуш кими алдығы тәрбијәнин онда гадынлыг һиссини һәлә пуч етмәдијини инди анлајыр, ешг оду онун үрәјини јахыб јандырыр, һәр заман икидләри хофа салан көзләри инди Паша хана хумар-хумар бахыб ондан аман көзләјир. Паша хан һејрәтдән ајылыб, Тејмур ханын ким олдуғуну дујурса да сорур:

—Сән кимсән?

—Сән өзүн кимсән?

—Мән бу торпағын саһиби Сурхај ханын оғлу Паша ханам.

—Мән дә бу торпағын саһиби Мисир ханын өвлады Тејмур ханам.

Бу суал-чавабдан сонра һәр икиси бир-бирләринә дүшмәнчилик нәзәрилә бахмаға башлајыр. Ахырда Паша хан:

—Чамалын чох көзәлдир, буна сөз јох, көрәк гылынч вурмағын нечәдир?—дејә гылынчыны чыхарыр.

Онун чавабында:

—Инди гылынч вурмағымы да көрүб бәјәнәрсән,— дејә Тејмур хан да гылынчыны чыхарыб Паша ханын үстүнә һүчум едир.

Оғлум, нечә ки, көј үзәриндә әввәл шимшәк парлајыб, сонра курултү сәдасы кәләр, елә дә бу ики чаванын гылынчы од парладыб бу гајалара сәс салыр. Хејли мүддәт чарпышырлар, лакин бир-бирләринә зәфәр јетирә билмәјирләр. Бу һалда күнәш дағын далында тулу едир. Онун зәррәләри Тејмур ханын көзләринә ох кими санчылыб гамашдырыр вә бу анда Паша хан фүрсәт тапыб гылынчы Тејмур ханын синәсиндән вурур. Тејмур хан јыхылыр. Ган чешмә кими синәсиндән ахыб баһарын тәзә вә тәр отларыны вә чичәкләрини бојајыр.

Паша гылынчыны атыб Тејмур ханын јарасыны бағламаг гәсдилә синәсини ачыр.

— Аман, ја рәбб, сән гадын имишсән! — дејә гышгырыр вә Тејмур ханын башыны дизи үстә алыб: — Сөјлә, сөјлә, көзәлим! О солуг нәфәсинлә мәнә лә'нәтини, нифрәтини изһар елә, — дејә фәрјад едир.

Тејмур хан зәриф сәс илә чавабында:

—Паша хан, сәнә ешгими изһар едирәм. Бу чиркин адәтә лә'нәт вә нифрәт! Аһ, тәбиәт нә көзәлдир! Паша мән кедирәм, әлвида!

—Тохта, бир аз тохта, көзәлим. Паша да сәнинлә кедир.

Паша хан хәнчәрини чыхарыб өз синәсинә вурур вә Тејмур ханы ағушуна алыб дејир:

—Инди гој мәним дә ганым сәнинкинә гарышсын!

Оғлум, о вахт бу дағларда зәлзәлә зүһур едир вә һәмин јердән дағ араланыб ики новчаваны ағушуна алыр. Бир мүддәт кечәрәк көрдүјүн Ган булағы гаја арасында чари олур. Рәвајәтә көрә һәмин булағын сују Паша хан илә Тејмур ханын ганындан әмәлә кәлмишдир.

ҮМИД ЧЫРАҒЫ

Илк баһарын сон кечәси иди. Әлван чичәкләр вә отлар илә бәзәнмиш, булудлара гәдәр јүксәлмиш дағ башында дүшән Ш... шәһәринин әһалиси дәрин јухуја далмышды. Јалныз ики балача отагдан: јанында өзү кими балача бағчалы бир евдән ишыг кәлирди. Пәнчәрәдән чырағын зәиф шө'ләси бағчаја дүшәрәк оранын зәнкин бөчәк вә пәрванәләрини өз тәрәфинә чәкирди. Маса башында отурмуш, мүталиәјә мәшғул, зәиф әндамлы, сарымтыл бәнизли, гыврычыг сачлы бир кәнч, чәнәсинә дирсәкләнәрәк китаб охујур, ара-сыра јорғун гара көзләри биихтијар гапанараг раһатлыг едирди. О заман узун, ох кими кирпикләри чөһрәсинә көлкә салыр, башы маса үзәринә әјилир, бир мүддәт белә мүркүләјирди, сонра диксинәрәк башыны галдырыр, көзләрини овчалајыр, галхыб пәнчәрәни ачыр, башыны дишарыја чыхараraг бағчанын саф һавасыны дәриндән тәнәффүс едирди.

Гаранлыгда галмыш пәрванә вә бөчәкләр пәнчәрәнин ачылмағындан истифадә едәрәк отаға сохулур, чырағын әтрафында учушурдулар. Кечәнин дәрин сүкуту вә зүлмәти кәнчин гәлбинә хоф бурахыр, ону диксиндирирди.

—Бу нә ушаглыгдыр?—дејә кәнч пәнчәрәни гапајыр вә сонра әввәлки јерини тутараг, өзләрини шө'ләјә атан пәрванәләрә бахыр:—бу һејванчыглар гаранлығы севмәзләр. Көр нечә өзләрини ода атырлар? Нә гәдәр ишыға мәфтун бир мәхлуг—дејә сөјләнирди. Бу заман нәзәри масанын үстә дурмуш чиб саатына саташыр.

—Аһ, кечә јарыдан кечмиш, лакин мән һазыр дејиләм. Сабаһ сон имтаһанларымы верәчәјәм. Орта тәһсилими битирмәк бу кечәки сә'ј вә гејрәтимә бағлыдыр. Атам јох, мәнә јардым едәчәк кимсәм јох, өз ничат вә сәадәтим өз әлимдәдир. Сә'ј вә гејрәт лазымдыр. Сабаһ орта мәктәби битириб али мәктәбә кирәчәјәм. Орада бир нечә ил тәһсил алыб һәким олачағам, вәтәним үчүн

мәнфәәтли бир үзв олачағам. Заваллы анамы мәишәтин бу ағыр зәһмәт вә әзиҗҗәтиндән хилас едәчәҗәм.

Әлилә о бири отаға ишарә едәрәк:

—Јат, аначығым, раһат ол вә кәләчәк сәадәтимизә дә инан,—дејә јенә дә мүталиәјә башлајыр.

Кәнчин зәнни јанлыш иди, заваллы гадын бир нечә саат ишләдикдән сонра раһат олмаг истәдисә дә јата билмәди. Көзләрини оғлунун гапысына дикәрәк узун вә дәрин фикрә кетмишди. Ағыр, гара күнлү мәишәти бирәр-бирәр көзләринин өнүндән кәлиб кечди. Будур, он сәккиз јашында бир гыз икән өзү кими бир зәһмәткешә арвад олду. Ичәрисиндә јашадығы евә саһиб олду. Өвлад арзусу чәкәрәк бир көзәл оғула ана олду.

Аһ, нә бөјүк бир сәадәт. Лакин рәһмсиз фәләк тезликлә бу сәадәти јаса дөндәрди. Бир ил бәхтијар јашадыгдан сонра истәкли әри хәстә дүшүб вәфат етди. Ону бир јашлы ушаг илә саһибсиз гојду. О күндән бәдбәхт ана чалышыр, селтәк көз јашлары төкүр, лакин көрпә оғлуна бахдыгча ағыр мәишәтини унудур, бешијини јырғаларкән дејирди:

—Јат, оғлум, јат, јат үмид чырағым, јат, чәми сәадәтими, чәми өмрүмү сәнин уғрунда сәрф етмәјә аид ичирәм.

Гејрәтли ана бу мүгәддәс вәзифәсини чох көзәл ифа етди. Оғлуну бөјүтдү, охутду, бу јаша јетирди. Инди тәһсилини битирмәк үчүн өвлады белә чалышыр, зәһмәт чәкир. Онун инчә ана гәлби сыхылыр, өвладынын әзиҗҗәтинә разы олмајыр, онун зәһмәтләринә дөзә билмәјирди. Лакин бу зәһмәтин она сәадәт гапысыны ачачағыны да көзәлчә дүшүнүрдү.

Ән артыг сыхылачаг бир шеј варса о да оғлунун мәктәбә кетмәк мәсәләсидир ки, бир нечә ил бир-бириндән ајры дүшәчәкләрди, бу исә она гејри-мүмкүн бир имтаһан көрүнүрдү. Јазыг ананын гәлбини һәр дәгигә дешән, ону раһат бурахмајан бир мәсәлә варды. О да бир ил бундан өгдәм әринин гоһумларындан бири далашаркән бир чаваны өлдүрмәси иди. Дүшмәнләри гатилин һәбсә алыныб сүркүн едилмәсинә иктифа етмәк истәмәјирдиләр. Гана ган етмәк фикри бәсләјирдиләр. Бу сәбәбдән заваллы гадын бу или дајма горху ичәрисиндә јашајыр, оғлуну көзләриндән ираг бурахмаг истәмәјирди.

Кечә кечәр, оғлу јатмаз, ана, ахыр буна сәбир етмә-

җиб галхар, шала бүрүнәр, оғлунун отағына кирәр, өвладынын башыны гучуб, гыврычыг сачларындан өпәр.

— Ана, нә үчүн дурдун?

— Оғул, јата билмәдим. Гәлбимдә бир горху, бир изтираб һисс едирәм. Горхурам сәнә дүшмән тәрәфиндән бир хәтәр тохуна.

— Аначығым, хоф вә изтирабын әсилсиздир. Өз отағымда, көзүнүн өнүндә дәрс охујурам. Мәнә нә ола биләр? Мән бир мәктәблијәм, кимсә илә дә дүшмәнчилијим јох, архајын ол, мәнә һеч бир кимсә тәрәфиндән хәтәр тохунмаз, кет, ана, раһат ол.

— Бәс сән, оғлум јатмајачагсан? Охудуғун јетәр, дур, сән дә раһат ол, чырағы сөндүр.

— Јох, ана, сәһәри ачсам да сабаһкы имтаһанларымы һазыр етмәлијәм. Мараг етмә, бир кечәни јатмамагла мәнә һеч бир шеј олмаз, лакин бир илими гајиб етмәк, һәр икимиз үчүн фајда вермәз. Инди даһа мәнә мане олма, — дејә кәнч китаб охумаға башлајыр, анасы да отағына чәкилир.

Бир саат белә кечир. Гәфләтән бир түфәнк ачылыб дағлара сәда салыр, дәрин сүкуту позур. Икинчи бир гадын чығыртысы бу сәдајә чаваб верир, јатмыш гоншулары ојадыр. Кәнч тәләбә јерә сәрилир. Бир саат бундан әгдәм бөјүк үмидләр бәсләјән кәнч, бир гәддар дүшмәнин, рәһмсиз дүшмәнин күлләсинә гурбан олду.

Саһибсиз ананын үмид чырағы сөндү... Јенә зүлмәт, јенә дәрин сүкунәт... лакин балача отагдан:

— Јох, оғлум, сән өлмәмисән, анчаг јатмысан. Јат, үмидим, раһат ол, сабаһ јенә дурачагсан, имтаһанларыны верәчәксән, аначығыны бәхтијар едәчәксән...

Һәзин гәлбләри охшајан охшама сәдасы кәлирди.

ЧӘҺАЛӘТ ГУРБАНЫ

Ушаглыг хатиратымдан нағылына шүру етдијим бу вагиә мәндә елә бир дәрин тә'сир бурахмыш, гәлбимдә елә силинмәз нәгш бағламышдыр ки, санки узун мүддәт әввәл јох, дүнән ваге олмушдур.

Сәккиз јашында ушаг икән «Сејидли» адланан кәндимиздә башачыг, ајагјалын, тәбиәтин мәрһәмәтли гучағында, мәишәтин ағыр вә зәһәрли һалларындан хәбәрсиз јашардым.

Бир күн әмим оғлунун алты јашлы оғлу илә һәјәтимиздә ојнаркән пајланлы ата минмиш бир гочаны дарвазамызын ағзында дурмуш көрдүм.

— Баба, кими истәјирсиниз? — дејә сорушдум. Чавабындан мә'лум олду ки, әмим оғлу илә көрүшмәк истәјир. — Бујурун ичәријә, — дејә мән әмим оғлуна хәбәр вермәјә гачдым. Гоча, әмим оғлу илә көрүшдү, саламлашды. Мән дә јолдашым илә ојнамаға мәшғул олдум. Бир гәдәр сөһбәтдән сонра саламатлашыб, «аллаһ сиздән разы олсун, мән гочаны үмидсиз гајтармадыныз» — дејә атыны миниб кетди.

Бундан бир нечә күн сонра һәмин гоча, үстүнә он дөрд јашында бир гыз минмиш јүклү атын чиловуну чәкәрәк, јанында да он једди јашлы дикәр бир гыз илә һәјәтә кирди.

Әмим оғлу онлара хошкәлдин еләди. Гоча, кичик гызы атдан дүшүртдү вә сонра ата чатылмыш ики мафрашы ачыб јерә салды. Бу мафрашларда бир гәдәр габ-гачаг вә гејри ев шејләри варды. Әмим оғлу һәјәтимиздәки бир әски команы көстәриб деди:

— Будаг баба, мәскәниниз бу кома олачагдыр. Аты ахура чәк, раһат ет, сонра ушагларыныз илә отаға бујурун, бизә гонаг олун.

— Чох разыјам, сизә зәһмәт вермәк истәмирәм. Гызларым команы тәмизләјиб палаз саларлар, раһат оларыг.

— Будаг баба, јол көлмисиниз, јорулмусунуз, һәм дә ачмысыныз, бујурун, биздә јемәк јејин, бир гәдәр раһат олун, сонра мәнзилинизи сәлигәјә саларсыныз.

Бу сөзләрә анам да шәрик олуб гызлары отағымыза апарды. Будаг баба да аты раһат едиб әмим оғлуна гонаг олду. Анам гызлара јер көстәриб отуртду вә сонра бачымы вә мәни көстәрәрәк таныш етди:

— Бу мәним гызым вә бу да кичик оғлумдур, бөјүк гардашлары Тифлисдә охујур. Сизин бөјүк бачынызы таныјырам. О, Шелли кәндиндә олур. Инди сиз бирбаш Күрдүстандан көлирсиниз?

— Хејр, биз Күрдүстандан Шеллијә көлдик, бачымызын јанында мәнзил тапмадыг, бураја көлдик, — дејә бөјүк гыз чаваб верди.

— Ананыз сағдырмы?

— Јох, бир илдир ки, өлүбдүр.

— Анасыз ушагларын күнү пис кечәр, ананын јерини һеч кәс верә билмәз. Балаларым, мәним ушагларым да көрпә икән аталары өлдү. Амма мән өзүм ушагларымы бәсләјиб бөјүдүрәм.

Анам гызлар илә мећрибанлыгла данышараг јемәк һазыр етди вә сүфрәјә гојуб тәам јемәји тәклиф еләди. Лакин онлар утанараг, јерләриндән гымылданмадылар.

— Утанмајын, гызларым, ирәли көлин, чөрәк јејин.

Бачым галхыб, бачыларын әлләриндән тутду вә сүфрә башына апарды. Онлар да утана-утана јемәк јемәјә башладылар. Гонагларымыз јемәјә мәшғул икән, мән дә онларын бир ата-ана өвлады олараг әсла бир-бирләринә бәнзәмәдикләринә диггәт едирдим.

Бөјүк гыз, учабојлу, инчәбелли, ири гара көзлү, узун гара сачлы, додагларында мүдам бир тәбәссүм, нәзакәтли бир Күрдүстан көзәли олдуғуну сүбут едирди.

Икинчијә көлдикдә алакөзлү бу гыз көјәрчинә бәнзәјирди. Бу бәнзәмә мәним фикрими о гәдәр чәлб етмишди ки, өзүмү сахлаја билмәјәрәк:

— Сәнин адын көјәрчиндирми? — дејә кичик гыздан сорушдум. — Гәфләтән вердијим бу суал гадынларын күлүшмәсинә сәбәб олду.

— Хејр, мәним адым Күлбәнд, бачымынкы Тамамдыр, — дејә бөјүк гыз чаваб верди вә сонра мәнә диггәт јетирәрәк деди:

— Көјәрчин ады сизә даһа артыг јарашыр.

Анладым ки, Күлбәнд мәним абы маһуд чухама, чал папағыма ишарә едир.

Мәним суалым индијә гәдәр давам едән сүкуту позду.

— Мәним гардашым нағыла гулаг асмағы чох севәр. Она јемәк вермә, ичмәк вермә, боллуча нағыл сөјлә. Кечәләр мәни рәһат гојмур. «Бачым, јенә нағыл де» дејә јалварар, мән дә Мәлик Мәммәд, Гырат нағылларындан ајрысыны билмирәм, — дејә бачым шикајәтләнди.

— Мән дә нағыл билмәјирәм, анчаг бачым Тамам чох билир. Күрдүстан ашыглары сөјләдикләри нағылларын һамысыны дөшүнә јығыб, еләдирми, бачым? — дејә Күлбәнд сорушду.

Тамам исә гызарараг, башыны ашағы салыб чаваб вермәди. Мән дә анамдан сорушдум:

— Ана, Тамам бизим евдә олачагдыр, еләми?

— Јох, оғлум, Күлбәнд әмиоғлункилдә галачагдыр, Тамам да әмигызынын ушағыны сахлајачагдыр. Будаг баба илә әмиоғлун белә сөзләшмишләр.

— Бәс Мәммәдрза нәдир? Гој әмигызымын оғлуну о сахласын, Тамам да биздә галсын, — дејә анамдан ричa етдим.

— Киши хајлағы көрпә ушаг сахлаја билмәз, бу арвад ишидир. Сән дарыхма, һамымыз бир һәјәтдә олуруг, һәр саатда да Тамамла көрүшәчәксән, о да сәнә көзәл нағыллар сөјләјәчәкдир, — дејә анам мәни сакит етди.

Гызлар јемәкләрини битириб ајаға галхдылар. «Сағ олун», — дејә анамдан кетмәјә изин истәдиләр.

— Кедин, гызларым, мәнзилинизи сәлигәјә салын. Бу күн рәһат олун, сабаһдан да ишә башларсыныз.

Гызлар чыхдылар, мән дә онларын архасынча. Һәјәтдә Тамама јахынлашыб дедим:

— Тамам, доғрусуну де, јенә нағыл дејәчәксәнми?

— Дејәчәјәм, һәлә сәнә јахшы ојунлар да өјрәдәчәјәм, — дејә мәни архајын етди. Сонра әлини чијнимә гојараг, мә'суманә бир тәбәссүмлә:

— Инди де көрүм, сәнсән көјәрчин ја мән?

— Әлбәттә, сәнсән. Мән палтарымы дәјишсәм, һеч көјәрчинә бәнзәмәрәм, — дејә мән чаваб вердим.

— Доғрусу, көјәрчини севирәм, адым көјәрчин олсајды артыгча хошланардым. Анам, мәнә дағкечиси дејәрди, чүнки гајалара кечи кими дырмашардым. Тамам адыны мәнә атам гојуб.

— Тамам, бундан сонра мән сәнә Көјәрчин дејәчәјәм, разысанмы?

— Разыјам, инди кедим бачыма көмәк едим, сонра сөһбәт едәрик, — дејә Тамам гачараг комаларына кетди.

Мејвә бағлары илә әһатәләнмиш күллү, бағчалы бөјүк һәјәтимиздә биздән башга ики әмиоғлумун да аиләси јашајырды.

Кичик әмиоғлум һәрчәнд евли дејилди, лакин дул бачысы вә онун ики јашында оғлу илә бир аилә кими ајрыча јашајырдылар. Тамам да бунларда ишләјәчәкди. Күрдүстан дағларында бәсләнмиш бу ики чичәк бу аиләләр ичәрисинә кирмәклә онларда бир јенилик, шадлыг вүчуда кәтирдисә дә, дикәр тәрәфдән нифага вә ондан төрәјән фачиәли һадисәләрә дә сәбәб олду; лакин бурада онлардан бәһс етмәјиб һекајәмизин гәһрәманы олан Тамам гызчығазын үрәкдешән фачиәсини јазачағам.

* * *

Јазын гызғын күнләри иди. Биз ушаглар вахтымызын чохуну мејвә бағларында кечирәрдик. Кәһ јетишмиш мејвәләри дәриб јејәрдик, кәһ гуш јуваларындан бала дүшүрүб ојнардыг. Кәһ да чәлә гуруб ана гушлары тутардыг. Бу пис һәрәкәтләри бизә тәрк етмәјә Тамам сә'j вә гејрәт едәрди. Бунларын әвәзиндә бизә чүрбәчүр ојунлар өјрәдиб мәшғул едәрди.

Һеч унутмарам. Бир күн бибим евинә кетмишдим. Онларын бағында, көзүмә ағач дешијиндә гајрылмыш бир алачәһрә јувасы саташды. Чәлд ағача дырмашыб әлими јуваја сохдум вә түксүз әтчә балаларын үстүндән ана алачәһрәни тутуб севинчәк бир һалда ағачдан ендим. Даһа бибимә көрүнмәјиб евимизә гачдым. Һәјәтимиздә Тамама раст кәлдим.

— Бибин сәнә нә верди? — дејә Тамам сорушду.

— Һеч зад вермәди, — дејә чаваб вердим.

— Јалан сөјләјирсән, бибин сәни чох истәјир, јәгин јенә дә чибләрини гәнфет илә долдурубдур. Бах, онун үчүн дә әлләрини чибиндән чыхармајырсан, һеч горхма, мән сәндән зор илә алмајачағам. Истәрсән верәрсән, истәмәзсән вермәзсән. Анчаг сөзләринин јалан олдуғуну бу күн мәнә сүбут етдин, — дејә Тамам мәни утандырды.

Мән һәгигәтән Тамамы чох истәјирдим вә һеч бир шеји ондан мүзајигә етмәздим. Буну өзү дә билирди. Ла-

кин бу сөзләрдән мәгсәди нә олдуғуну анламадым. Сол чибимдән әлими чыхарыб дедим:

— Инди өзүн бах, көр, чибимдә бир шеј вармы?

— О бири әлини чибиндән чыхарт, гәнфет орададыр, — дејә Тамам тәклиф етди.

Әлачсыз галыб мән алачәһрәни чыхарыб она көстәрдим вә нә үсул илә тутдуғуму сөјләдим.

— Мән буну әввәлдән билирдим. Инди мән сәнә о анасыз галмыш балаларын һалындан бир нечә кәлмә сөјләјәчәјәм, гәлбин јанарса, балача гушчығазлара јазығын кәләрсә, аналарыны бурахарсан, — дејә Тамам елә бир марагла, елә бир гәлбјандырычы сөзләрлә анасыз галмыш гушчығазларын һалыны тәсвир етди ки, мән ихтијарсыз овчуму ачдым вә гушчығаз да шад бир сәслә учуб кетди.

Тамам мәним көзләримдәки јашы көрүб, «индән сонра бир даһа гушлара әзијјәт вермәјәчәјәм», сөзләрини ешидиб мәни гучаглајыб өпдү.

Бу иттифагдан сонра мән бу пис адәти тәрк етдим. Белә үсул илә, әсла зор етмәдән, Тамам, бир чох чиркин һәрәкәт вә адәтләри мәнә тәрк етдирди. Инди бу узун мүддәт кечдикдән сонра ушаглыг хатиратымы јад етдикдә Күрдүстан дағларында бәсләнмиш елмсиз, тәрбијә көрмәмиш бир гызчығазда бу гәдәр рәһмдиллијә, онун ушаглара тәрбијә вермәкдә бу гәдәр устад олмағына һејран галырам.

Пајыз јетишдикдә биз ушаглар үчүн јени бир мәшғулијјәт әмәлә кәлди. О да бағларымыздан мејвә дәриб дамларда асмагдан ибарәт иди. Анам мәни һәвәсләндириб дејирди:

— Дур, оғлум, дур гышын узун кечәләриндә бухарымызы јандырачағыг, онун башына топлашачағыг. Тамам да бизә көзәл нағыллар сөјләјәчәк, биз дә бу мејвәләри ширин-ширин јејәчәјик.

Бәли, анам вә'дә вердији күнләр кәлиб чатды, ағапаг гар кәфән кими јери гучаглады. Соjуг күләк һејванлары исти төвләләрә, инсанлары бухарынын башына топлады. Кечәләр гадынлар, ушаглар отағымыза јығылыб бухарынын башына топлашырдылар. Анам да чәрәз кәтириб гојарды. Биз дә ширин сөһбәт едәрәк јејәрдик, данышардыг, күлүшәрдик, ахырда да Тамам мараглы нағылларыны башларды. Јери кәлдикдә өзүнү ел ашыгларына охшадараг, һәзин бир сәслә охујарды. Бә'зи вахт

сөһбәт әчиннәдән, шејтандан, дивдән, һал анасындан дүшәрди. Һәр кәс бунлардан әчаиб, гәраиб шејләр нағыл едәрди. Күлбәнд бачысы Тамамын һәр шејдән зијадә хараба гәбиристандан горхдуғуну сөјләрди. Гадынлардан бә'зиси өлүләрин хортламағындан бәһс едәрәк Тамамын хофуну һаглы биләрди. Анам биз ушагларын көзләриндә горху әламәтини көрәрәк сөһбәти дәјишдирәрди. Онун әвәзиндә хидмәтчи Бәхтијара гавал чалдырыб бизләри ојнадарды...

Бу ил јај тә'тили мүнасибәтилә бөјүк гардашымла бир јердә вәтәнә өвдәт[1] етмиш дајым мәнимлә көрүшдүкдә анама деди:

— Бунун да охумаг заманы чатмыш. Кедәндә өзүмлә апарачағам.

— Јох, гардашым, бирини дартыб гәриб вилајәтә апардығын јетәр, даһа буну вермәрәм, — дејә анам дајымын тәклифини рәдд етди.

— Вермәјиб нә едәчәксән? Өзүн билирсән ки, оғлунун атасы, әмиләри, һамысы өлүб, бөјүк мүлкүнүз әлиниздән чыхыб, чинсли илхыларыныз саһибсизликдән тәләф олуб, сән бир дул арвад, буна нә тәрбијә верәчәксән? Бөјүдүб чобанмы едәчәксән? Нә үчүн өвладынын бәдбәхт олмағына сәбәб олурсан?

Белә дәјәрли сөзләри илә дајым бачысыны јола кәтирмәк истәјирди. Лакин анам разы олмајыб дејирди:

— Өвладымы нә үчүн елмсиз гојурам?! Бу илдән молланын јанына көндәриб охутдурачағам.

— Онда, бу иши ушағын өзүнә бурах, истәр биз илә тәһсилә кедәр, истәмәз, сән анасы вә бачысы илә бурада галар.

Анам буна разы олду; чүнки ондан ајрылмајачағыма шүбһә етмәјирди. Лакин һәр шеј дајым тәрәфә кечмәјә сәбәб олду. Бириси молланын чубуг вә фалагга горхусу, дикәри гардашымын вә гејри мәктәбли гоһумларын көзәл формалы мәктәб палтары вә сөјләдикләри әчаиб шејләр иди.

— Мән дајым илә охумаға кедәчәјәм, — дејә разылыг вердим. Анам начар галыб бир шеј демәди. Лакин јенә дә үмидини кәсмәмишди, чүнки мәктәбләрин ачылмағына ики ај галмышды, она кими мән фикримі дәјишдирәчәјәм үмидиндә иди.

[1] Гајытмаг.

Бир күн Тамам мәндән сорушду:

— Доғруданмы, охумаға кедәчәксән?

— Бәли, кедәчәјәм, јохса сән разы дејилсән?

— Мән разыјам, амма ханым мәни өјрәдир ки, сәни бу фикирдән дашындырым. Сән һеч кәсә гулаг асма, кет, оху, бөјүк адам ол, кәл бурада чалыш, анчаг јазыг кәндлиләрә әзијјәт вермә. Амма бу дедикләрими анана сөјләмә, јохса ханым мәндән инчијәр.

Заваллы аначығым, үмид бағладығын Тамам да сәнин бәр'әксинә кедир. Ахыр ајрылыг заманы кәлиб чатды. Анамын вә бачымын көз јашларына давам едә билмәјирдим. Әкәр Тамам олмасајды мән анамдан ајрылмајачагдым. Тамам мәнә јанашыб деди:

— Һеч гүссәләнмә, доггуз ајдан сонра јенә кәләчәксән, бурада шад көрүшәчәјик. Сән дә көрдүјүн шәһәрләрдән, охудуғун китаблардан бизә нағыл едәчәксән. Амма бурада галсан һеч бир зад билмәјәчәксән.

Бу сөзләрлә Тамам мәнә тәсәлли верәрәк сакит едирдисә дә, титрәк сәсиндән, ағармыш чөһрәсиндән, јашла долмуш шәһла көзләриндән мә'лум олурду ки, бу ајрылыг она да бөјүк тә'сир едир.

Ахыр көзү јашлы анам, бачым вә саир әграбам илә әлвида едәрәк јола дүшдүм.

* * *

Вәтәндән харич гапалы пансион, дөрд дивар ичиндә јекнәсәг јашајыш, һәр бир тутулачаг ишин чынграг илә олмасыны бир хәјалыныза кәтирин ки, белә бир јердә, асудә, көзәл тәбиәт ичиндә бәсләнмиш бир ушағын һалы нечә оларды? Күндүзләр дәрсләрә, идмана, ојнамаға вә саир ишләрә мәшғул олараг, белә мәишәтин ағырлығыны бир о гәдәр һисс еләмәјирдим, дәрин сүкута далмыш узун кечәләри исә көз јашы төкәрәк хәјал илә кечирирдим...

Нәһајәт, јај тә'тили кәлиб јетишди. Бир пара јолдашларымла вагона миниб вәтәнә үз гојдуг, үч күндән сонра кәлиб евимизә чатдыг. Мән анам, бачым вә саир гоһумларымла көрүшдүм, өпүшдүм. Лакин нә һәсрәтини чәкдијим Тамам вә нә дә Күлбәнд онларын арасында јох иди. Бу исә мәни изтираба салырды. Сорушмаға да чәсарәт еләмәјирдим. Ахырда көрүшә кәләнләр дағылдыгдан сонра анамдан сорушдум:

— Тамам вә Күлбәнд һарададырлар? Нә үчүн мәнимлә көрүшмәјә кәлмәдиләр.

Анам чашгын бир һал илә деди:

— Билмирәм нә үчүн, әлбәттә, ешидиб кәләрләр, көрүшәрләр... Онлар сәни чох истәјирләр.

Анамын белә долашыг чавабы мәни даһа да горху вә шүбһәјә салды.

— Ана, нәдән исә доғрусуну демәк истәмирсән, сөјлә көрүм, онларын башына нә иш кәлмиш?

— Бир шеј јох, онлар бурадан көчмүшләр... Күлбәнд дә, Тамам да әрә кетмишләр... Сонра башларына нә гәзијјә кәлмишдир, билмирәм.

Анладым ки, анам да, бачым да һәгигәти мәндән кизләјирләр. Она көрә артыг суал вермәдим вә ишин һәгигәтини билмәк үчүн башга јоллар ахтармаға сә'ј етдим.

Әмиоғлумун хидмәтчиси Мәммәдрза, ушаглыгдан бу үч аилә ичиндә јашадығына көрә, һамымыз она бир күлфәт үзвү кими бахырдыг, ондан кизли бир сирримиз олмазды.

Мәммәдрза үчүн дүнјада гәм-гүссә јаранмамышды. Һәмишә дејән, данышан, күлән, зарафатчы бир шәхс иди. Һәмишә дә «Бу дүнја беш күндүр, беши дә гара, әбләһ одур, ону гәм-гүссә илә кечирә...» сөзләрини тәкрарларла сөјләјирди. Сабаһ ертә бөјүк бағымызы кәзмәк бәһанәсилә Мәммәдрзаны јанына салыб кетдим. Јол узуну Мәммәдрза мәзһәкә сөјләјәрәк мәни күлдүрүрдү.

Бағымызы сеjр етдикдә Мәммәдрзадан сорушдум:

— Ләлә, сәндән бир шеј сорушачағам, мәндән кизләмә, доғрусуну сөјлә. Нә үчүн Будаг баба бурадан көчмүш? Тамам илә Күлбәнд нечә олмушлар?

Бу суалымдан сонра Мәммәдрзанын күләр үзү гара булуд кими тутулду. Бир аз фикирдән сонра:

— Бу көј от үстә отураг, мән дә сәнә онларын фачиәләрини сөјләјим, — дејә тәклиф етди.

Отурдуг, Мәммәдрза да күрд гызларынын башларына кәлән мүсибәти нағыл еләмәјә башлады. Күлбәнд илә кичик әмиоғлумун севишдикләрини билирдим, лакин ону зор илә бир күрд оғлуна вериб әмиоғлумдан узаглашдырмағы инди, Мәммәдрзанын нағылындан билдим.

Мәммәдрза Тамамын фачиәли гәзијјәсини нағыл етдикдә мән давам едә билмәјиб башымы отларын арасында кизләтдим вә көз јашым нејсан јағмуру кими төкүлүб отлары ислатды.

Күлбәндин гәзиҗҗәсиндән сонра Будаг баба, бөјүк гызының јанына көчмәјә мәчбур олур. Јазыг Тамам бизим аиләјә өјрәшдијиндән ајрылмаг истәмәјирмиш, лакин әмиоғлуларының араларына нифаг дүшмәсинә сәбәб олмамаг үчүн анам онун кетмәјинә изин верир.

Сеҗидли кәнди, она гәдәр башга кәндләрлә битишән ики дағын арасында дүшмүшдүр. Бу кәндләрин мејвә бағлары тәхминән 12—13 квадрат километр јер тутараг, узагдан бахдыгда бөјүк бир мешәјә бәнзәјирди. Гәрб тәрәфә узанан дағлар кетдикчә ҝаралыб, әскидән бина олмуш Әскәран галасына чатдыгда јарым километр гәдәр бир-бирләринә јахынлашырлар.

Бу ики дағын арасында Гаргар чајы ахыр. Кәндлиләрин бағлары, бостанлары, тарлалары бу чајдан суланыр. Сеҗидли кәндинин сәккиз верстлијиндә, Әскәранын јахынлығында Бозdағ адлы бир отлаг мөвчуддур. Бahар фәсли малдар кәндлиләр бураја көчүб алачыглар гурарлар вә орада јаја гәдәр галыб малларыны отладарлар. Сонра јајлаглара көчәрләр.

Һәмин Бозdағда, јол кәнарында әски хараба бир гәбиристан вардыр, кәндлиләр бурада өлүләрини дәфн едәрләр. Заваллы Тамамчығазын фачиәси дә бу јерләрдә зүһур етмиш. Белә ки; бир маллы, дөвләтли кәндлинин чаван оғлу шиддәтли сурәтдә дәли олур. Һәтта ону зәнчирлә бағламаға мәчбур олурлар. Нә гәдәр дуа јаздырырлар, пирә апарырлар вә бу кими авамча мүалиҹә едирләрсә дә фајда вермәјир. Ахырда ким исә: «Белә дәлијә бир мә'сумә гыз кәлин оларса сағалар» дејә атаанасыны инандырыр. Онлар да елә бир гыз ахтармаға башларлар. Лакин һансы бир фағыр кәндлијә бөјүк пуллар вә'дәсилә тәклиф едирләрсә, һеч кәс гызыны белә дәлијә вермәк истәмир. Ахырда арајыб Будаг бабаны тапырлар вә бөјүк пул илә ону разы едирләр.

Заваллы Тамамын, «Сәни бир көзәл дөвләтли чаван оғлана веририк» дејә мәчбурән разылығыны алырлар, кәбинин кәсирләр. Сонра тојсуз, кизлинчә дәлијә кәлин апарырлар. Тамам бахыб көрүр ки, ону алдадыб дәлијә вермишләр. Буну билдикдә јазығын бүтүн бәдәни титрәмәјә башлар. Иттифагән һәмин кечә көј үзүнү гара булудлар тутуб шиддәтли јағмур јағмаға башлар. Дағлардан ахан селләр алачыглара долуб бә'зиләрини јумалајыб апарыр. Адамларын башы буна гарышдыгда Тамам фүрсәт тапыб гачар.

Кечәнин гаранлығы, көјүн дағлара сәда салан дәһшәтли шаггылтысы, дәрәләрдән ахан селләрин курултусу Тамам кими бир гызы јох, бүтүн кишиләри дә хофа салар. Башачыг, ајаггалын, күләклә боғуша-боғуша, селләрлә әлләшә-әлләшә Тамам гачыр. Дәли онун үрәјинә елә бир горху салмышмыш ки, заваллы гызчығаз индики һалына шад имиш. Онун фикри о имиш ки, адамлар дујуг дүшүнчә Гаргар чајыны кечиб мешәдә кизләнсин. Лакин бир гәдәр гачдыгдан сонра дашлара дәјиб јараланмыш ајаглары јағмурдан исланмыш, бәдәни күләк илә әлләшмәкдән табдан дүшмүш ә'засы даһа һәрәкәтдән галыр. О заман бир пәнаһ јер арајыр ки, кизләниб динҹәлсин, һараны тапыр, билирсинизми? Һәр шејдән артыг хоф етдији гәбиристаны.

Тамам, үстү күнбәзли бир әски мәзар тапыр вә ичиндә кизләнир.

Иттифагән ахшамламыш бир гоча диләнчи, јолдан кечәркән, һәмин күнбәзли мәзары көрүр. Ичәри кирмәк мәгсәдилә гапысына кәлир. Бу заман дәһшәтли бир гышгырыгдан диксинәрәк чәкилир. Гоча һејрәтдә икән Тамам дишары чыхыр вә сәрсәри, горхунч бир гәһгәһә чәкәрәк, илдырым кими чаја тәрәф гачыр. Диләнчинин бүтүн бәдәнинә бир ләрзә јајылыр. Бисмиллаһ, дејәрәк гәбиристандан гачмаға үз гојур.

Сәһәр олчаг Тамамы арамаға башлајырлар. Хејли арадыгдан сонра мејидини Гаргарын о бири саһилиндә тапырлар.

ГАТИЛ УШАГ

Отуз-гырх ил бундан әввәл, бәлкә инди дә Азәрбајчанын чох јерләриндә мүсәлман әкинчиләри арасында хејли тәәччүблү, һәр кәсин нәзәрини өзүнә чәлб едән вә әкинчилик сәнәтинә әсла јарашмајан бир һал варды. О да әкинчиләримизин өз зәһмәтилә бечәрилмиш тахылы бичмәкдә ачиз галараг, иранлы бичинчиләринә мөһтач олмаглары иди.

Јајын исти күнләри иди. Иран бичинчиләри әјинләриндә чындыр палтар, ајагларында чарыг, габарлы әлләриндә ораг, архаларында митил јорған, Араз чајыны кечәрәк, Азәрбајчана сел кими ахырды. Бу зәһмәткешләр арасында башы әммамәли вә гуршаглы, бојнујоғун сејид дәстәси дә көрүнүрдү. Зәнн олунмасын ки, бу мүфтәхорлар да Азәрбајчана иш арамаға кәлирдиләр. Хејр, онлар хырманлары кәзиб: «Чәддимин пајыны вер», дејә кәндлиләрдән «сејид веркиси» тәләб едирдиләр. Дини вә адәти — мөвһумата гәрг олмуш садәдил мәзлум кәндлиләр, һәр бир веркидән әввәл бу мүфтәхорларын торбаларыны долдурардылар вә һеч бири чүр'әт едиб онларын тәләбини рәдд едә билмәзди.

* * *

Зәмили кәнди дағ әтәјиндә, мешә гырағында дүшмүшдү. Бу кәндин әһли әкинчилик вә малдарлыгла мәшғул оларды. Тарлалары јүксәк јерләрдә олдуғу үчүн дағлар арасындан ахан чајлардан истифадә едә билмәздиләр. Она көрә јағмур аз јаған или әкинләри јаныб зәһмәтләри һәдәр кедәрди.

Бу кәндин гуртарачағында, мешәнин башланғычында әски вә уфаг дахмада Гызханым адлы бир гадын он ики јашлы оғлу илә јашајырды. Бу гадын беш ил иди ки, дул галмышды. Әри Мећдигулуну артыг дәрәчәдә севәрди вә

севмәјә дә һаглы иди, чүнки Мећдигулу һәлим тәбиәтли, күләрүзлү, рәһмдил бир шәхс иди. Өләнә кими бир дәфә дә олса Гызханымы инчидиб әзијјәт вермәмишди. Бундан әлавә Мећдигулу кәнд әһли илә дә көзәл рәфтар едәрди.

Тарласыны һамыдан габаг шумлајыб гуртарарды вә сонра дул гадынларын, хәстә дүшмүш кәндли гардашларын јерләрини пулсуз-парасыз өз өкүзләри илә сүрәрди; буна көрә кәндлиләр ону чох истәрдиләр. Бу јахшылыгларын әвәзи иди ки, инди дул галмыш Гызханымын тарласыны «һо» едиб әкәрдиләр вә бичин заманында көмәк едәрдиләр. Бир тәрәфдән дә оғлу Мәрданы өзләринә чобан тутуб, пул вермәклә Гызханыма көмәк әлләрини узадардылар. Гызханым бу гејрәтли кәндлиләрин сајәсиндә өз оғлу илә јахшы күзәран едәрди.

Гызханым әри кими ишләк, хош хасијјәтли, намуслу бир гадын иди. Бир иттифаг кәндлиләрин мәһәббәтини она даһа да артырмышды: чаван Гызханым дул галдыгдан сонра дүбарә әрә кетмәмишди. Елчиләрә белә чаваб верәрди:

— Севкили әримдән сонра кимсәјә арвад олмаг һәвәсиндә дејиләм вә оғлум Мәрданын да гәлбини јараламаг истәмирәм. О гејрәтли ушаг бөјүјүб мәни һамыдан јахшы сахлајачагдыр.

Бу фикир јанлыш дејилди. Мәрдан сағлам, чәсур бир ушаг иди. Анасы илә мећрибан рәфтар едиб итаәтиндән бојун гачырмазды.

Атасы Мећдигулу асудә вахтларыны овда кечирәрди. Бә'зи вахт Мәрданы да өзү илә ова апararды. Бу исә ушагда овчулуг һәвәсини артырарды. Атасы әләндән сонра ушаг онун ов түфәнкини дә өзү илә көтүрәрди. Анасы мане олмаг истәдикдә дејәрди:

— Ана чан, горхма, түфәнкдән мәнә хата кәлмәз, бәлкә мәни јыртычы һејвандан мүһафизә едәр. Атмагда да устајам.

* * *

Күнәш аһәстә-аһәстә дағ башындан енирди. Кетдикчә көзә батычы шө'ләси зәифләширди. Дүнјаја бурахмыш зәррәләрини кери чәкәрәк санки дејирди: — сиз дә бир гәдәр раһат олун, балаларым.

Бир аздан сонра күнәш дағын далына енәрәк көздән ғаиб олду. Кәндә гаранлыг чөкмәјә башлады. Арадан бир

он дәгигә кечдикдән сонра дағын архасындан гара булудлар галхараг, кәндин үстүнү алды.

Гызханым дахмадан чыхыб дарвазаја кәлди. Гара булудлары көрдүкдә јазыг гадынын үрәји изтираба дүшдү.

Мәрдан һәр күн күнәш батдыгда маллары кәндә кәтирәрди. Гәфләтән шимшәк гызыл илан кими көјүн үзүндә ојнајараг дағлара дәһшәтли бир сәда бурахды. Бу сәсдән диксинәрәк, Гызханым үрәјиндә дуа етмәјә башлады.

Курултү кетдикчә артырды. Бир аздан сонра шиддәтли јағмур јағмаға башлады. Гызханым дахмаја кириб көһнә, јамаглы шалына бүрүндү вә јенә гапыја чыхды. Бу вахт гысабојлу, гарагаш, пыртлагкөз бир чаван сејид, әбасыны башына чәкмиш, доггаз илә кәлирди. Гызханымы көрдүкдә она тәрәф јөнәлди.

— Бачы, мән гәриб сејиди аллаһ гонағы сахламағы рича едирәм.

— Аға, чәддинә гурбан олум, бу ев һеч бир гонағы гапысындан наүмид гајтармамыш, анчаг мәним әрим вәфат етмиш. Мән бир дул гадынам, кишисиз евә сән намәһрәми нечә бурахым?

Сејид буну ешитдикдә вә чаван Гызханымын көзәл симасыны көрдүкдә гара пыртлаг көзләриндән од парлады.

— Бачы, сејид өвлады һәр бир евә мәһрәмдир, мәни белә јағмурда гапыдан наүмид гајтарсан, бу еви, бишәкшүбһә, бәла тутар.

Гызханым сејидин гарғышларындан чох горхарды. Оғлу хәстә оланда, башы ағрыјанда, ја санчы тутанда һәр бир шејдән әввәл сејидә нәзир едәрди. Инди сејидин сөзләрини ешитдикдә үрәји горхуја дүшдү. Бир тәрәфдән дә намуслу гадын јад кишини евинә бурахмагдан һәја едирди. Бу һалда интизарыны чәкдији оғлу јадына дүшдү.

— Аға, ичәри бујурун, јағыш сизи исладыр. — Һәр икиси һәјәтә дахил олду. Гызханым дахмаја кириб чырағы јандырды вә сонра сејиди ичәријә тәклиф етди.

— Бујурун, аға, рahат олун.

Сејид исланмыш әбасыны чыхарыб әјләшди.

— Бачы, бәс оғлун һарададыр?

— Аға, оғлум кәндин маллары отарыр, инди кәләр.

Анчаг јағыш чох шиддәтли јағыр. Оғлумдан никаранам, чүнки ушагдыр, дагдан ахан селә дүшүб тәләф олар.

Сејид деди:

— Хоф етмә, бачы, сән мән сејиди мүсафир етдин, чәддим. Мәһәммәдәлмустафа бујурмушдур ки, мәним өвладым олдуғу евә бәла назил олмаз. Бу саат оғлун сағ вә саламат кәлиб чыхар.

— Аллаһ ағзындан ешитсин, аға.

— Әлбәттә, биз сејидләрин ағзындан чыхан сөзләрин һамысы аллаһ, пејғәмбәр кәламыдыр. Анчаг, бачы, сәндән бир сөз сорушмаг истәјирәм. Сән белә көзәл вә чаван гадын нә үчүн икинчи әрә кетмәмисән?

— Аға, мән әрими чох истәјирдим. О өләндән сонра әһд етдим ки, бир дә башгасына кетмәјим. Онун тәк варисини бөјүдүм.

— Әһсән, әһсән, көрүрәм сән чох вәфалы гадынсан. Лакин наданлыгдан чәддимин әмриндән чыхмысан вә күнаһ да етмисән. Мәкәр билмирсәнми ки, чәддим Мәһәммәдәлмустафа өз шәриәтиндә бир кишијә 4 арвад алмағы чаиз бујурмушлар. Бундан өлавә сиғә јолу да гојмуш. Биз сејидләрә кәлдикдә бунлар да лазым дејил. Бир дуа охумагла һәр бир гадын бизә һалал олур. Мән бураја кирдикдә о дуаны охудум ки, сән мәнә һалал оласан. Бунларын сирри билирсәнми нәдир? Ислам тајфасы төрәјиб артсын, јер үзүнү тутсун, кафирләрә галиб кәлсин.

Бу һалда Гызыл инәјин мәләмәси Гызханымын гулағына чатды, чәлд дишарыја чыхды вә гапыны ачыб инәји ичәријә бурахды. Сонра көзләрини доггаза дикди ки, көрсүн оғлу кәлирми?

Јағыш кәсилмишди, лакин јолдан һәлә сел ахырды.

Узагдан Гызханымын көзүнә бир гаралты көрүндү. Көзләди ки, көрсүн кимдир. Бир аздан сонра Мәрдан вә архасынча Боздар кәлиб чыхды. Гызханым сорушду:

— Оғлум, нә үчүн белә кеч кәлдин? Јағыш маллара хата јетирмәди ки?

— Хејр, ана, сел күчлү олдуғуна көрә маллары дағдан ендирмәдим ки, дәрәләрдән кечә билмәзләр, һамынын малларыны бир-бир гапыларына кими апарыб, һәјәтләринә бурахдым.

— Кәл, ағыллы оғлум, рahат ол, бир сејид гонағымыз да вар. Јағыш тутмушду, чох јалварды ки, ичәријә гојум.

— Јахшы етмишсән, ана! Белә һавада гонағы јолда гојмазлар.

— Сән кет раһат ол, мән дә инәјимизи сағыб пәјәјә салым.

Мәрдан ичәри дахил олуб сејидә салам верди вә «хош кәлмишсиниз» — дејә һалыны сорушду. Сонра ислан-мыш јапынчысыны чыхарыб дивардан асды вә түфәнки-ни дә бучаға гојду. Сејид түфәнкә нәзәр јетириб Мәрда-на деди:

— Оғлум, түфәнк көтүрмәјә һәлә ушагсан.

— Аға, 12 јашында кәндли баласына ушаг демәзләр. Бу күн сизин бәхтиниздән әлимә ов кечмәди. Довшан чохду, анчаг мән онлары ов етмирәм, чүнки этини һеч кәс јемир. Ов едәндә дә көпәјим Боздара верирәм.

— Оғлум, довшан этини, ат этини пејғәмбәримиз мәк-руһ[1] бујурмушлар, ја'ни истәсән јеј әрсән, истәмәсән је-мәзсән.

Мәрдан сорушду:

— Белә нә үчүн? Десин ја һалалдыр, ја һарам.

— Оғлум, шәриәтимиздә чох сирләр вардыр. Сән ба-ша дүшмәзсән.

Гызханым әлиндә бир бадја сүд дахил олду. Сонра сүфрә салыб, күпәдән јағ чыхарыб сапылчаја гојду вә кедиб гајганаг бишириб сүд, гатыг илә сүфрәјә гојду.

— Аға, башга хөрәјимиз јохдур, аллаһ верәндән је-јин.

— Аллаһ евинизә бәрәкәт версин, бунлар да чохдур.

Тәамдан сонра Гызханым сүфрәни јығышдырараг деди:

— Аға, биз кәндлиләр еркән јатыб, еркән дә дурмағы адәт етмишик. Билирәм, сиз дә јол кәлмисиниз, јорул-мусунуз. Изин верин, јерләринизи салым.

Сејид деди:

— Мәним дә адәтим елә дир.

Гызханым, оғлу вә гонаг үчүн ичәридә, өзү үчүн дә дәһлиздә јер һазыр етди.

Мәрдан вә сејид раһат оландан сонра Гызханым чы-рағы көтүрүб дәһлизә кечди вә орада јатмаг истәди. Бир-дән јадына дүшдү ки, Мәрданын көјнәји јарымчыг гал-мыш, сәһәр истәјәндә верә билмәјәчәкдир. Она көрә көј-нәји тикмәјә мәшғул олду. Гызханым кечә јарыја кими

[1] Ијрәнч — хоша кәлмәјән.

көјнәји һазыр етди. Сонра чырағы сөндүрүб өзү дә јатды. Гызханым јеничә јухуја кетмишди ки, команын гапысы ачылды, бунун чырылтысы Гызханымы ојатды.

— Кимсән? — дејә сәсләнди.

— Бачы, мәнәм, бајыра чыхмаг истәјирәм, көпәкдән горхурам, — дејә сејид чаваб верди.

— Сәбир един, аға, чырағы јандырым, — Гызханым шала бүрүнүб чырағы јандырды вә афтафаја су төкүб сејидә верib деди: — Евин сол тәрәфинә кедин.

— Бачы, көпәкдән горхурам, дишарыја чых, ону гојма.

— Көпәк пәјәнин јанында јатыр. О сизи көрмәјәчәк-дир. Ејби јохдур, мән дә чыхарам.

Дишарыја чыхдылар, јағмурдан сонра һава чох көзәл вә күндүз кими ајдынлыг иди. Сејид афтафаны јерә го-јуб Гызханыма тәрәф кәлди.

— Көзәл гадын, бајыра чыхмаг бир бәһанә иди. Мән сәнин ешгиндән бу кечә көзләримин јуммамышам, мәним истәдијим көрәк ола, — буну дејиб сејид Гызханымын әлиндән јапышды.

Ган, һәјалы, намуслу гадынын башына сычрады, әли-ни чәкиб шала бүрүндү.

— Аға, сән мәни бинәја гадынмы сајырсан? Һеч пеј-ғәмбәр өвлады белә иш едәрми? Сәни евимә бурахыб го-наг етмишәм, габағына дуз-чөрәк гојмушам, һеч ондан утанмырсанмы? Индијә кими мәним әлимдән бир намәһ-рәм тутмамыш.

Сејид деди:

— Мән бајаг сәнә дедим ки, мән сәнә намәһрәм дејил-ләм, сиғә дуасыны да охумушам. Мәнлә мүлагат етсән нәинки күнаһ, савабдан да савабдыр, чүнки бир сејид өв-ладынын мәрамыны әмәлә кәтирирсән. Бурада нә күнаһ ола биләр? Ону да бил ки, һәркаһ мәним хаһишими әмәлә кәтирмәсән, елә бир гарғыш едәчәјәм ки, бу ев ја-ныб күл олсун, истәкли балан да тезликлә әлиндән кет-син, инди сәндән чаваб көзләјирәм.

Јазыг гадын сејидин ајагларына дүшүб јалварmаға башлады:

— Аға, сәни анд верирәм о чәддинин пак олан руһуна мәним намусума тохунма, мәним баламы әлимдән алма.

Сејид Гызханымын шалыны башындан дартыб јерә атды вә ону гучаглајараг деди:

— Көрүрәм, сән өз ихтијарын илә мәним хаһишими әмәлә кәтирмәјәчәксән.

Намуслу гадын һәјасындан гышгырмырды ки, сәсини гоншулары вә оғлу ешидәр. Анчаг өз күчү илә сејидин әлиндән хилас олмаг истәјирди. Бу һалда Мәрдан ојанды. Јухулу ушаг дәһлиздән кәлән ишығы көрүб сәһәр ачылмышдыр, санды. Чәлд дәһлизә чыхдыгда һәјәтдә чылпаг анасыны сејидин гучағында чапалајан көрчәк ган гејрәтли ушағын башына сычрады. Тез ичәри кириб түфәнки гапды вә һәјәтә чыхды.

— Нә едирсән, бинамус киши?

Буну ешитчәк сејид Гызханымы бурахды. Мәрдан ону гаровула көтүрүб түфәнкин чахмағыны чәкди. Сејид шимал рузикарындан гопан ағач кими јерә сәрилди.

Буну көрчәк Гызханым гышгырды:

— Нә етдим, оғлум, сејид гатили олдун, евимиз тармар олачагдыр.

— Бәс сән истәрдин ки, мәним анамын намусуна тохунаны сағ гојум. Мәкәр мән Мећдигулунун оғлу дејиләм? Сән, ана, горхма, һамыја чавабы өзүм верәчәјәм, — дејә Мәрдан анасына тәсәлли верди.

Түфәнкин сәсинә вә Гызханымын гышгырығына јахын гоншулар төкүлүб кәлдиләр. Әһвалаты биләндән сонра дедиләр:

— Әһсән сәнә икид вә намуслу оғлан, лә'нәт олсун белә бинамус сејидә.

МОЛЛА ГАСЫМ

Молла Гасым өз арвады Зејнәб илә Күллүчә кәндиндә өмүр сүрүрдүләр. Бунларын Ирандан Азәрбајчана һачан кечмәси кәндин анчаг бир нечә гочаларынын хатириндә иди. Јердә галанлары исә көзләрини ачыб онлары Күллүчәдә көрмүшдүләр.

Молла Гасым Ирандан кәлдији заман бир чох бөјүкичик кәндләрдә долашараг нафыл етдијимиз Күллүчә кәндини бәјәниб сечмишди. Бунда да бир сирр варды.

Мәркәздән узаг, гышлагдан јајлаға узанан јолун бир чығырымында, кол-кослу, илан-чајанлы бир дүздә Күллүчә кәнди бина олунмушду. Әһалиси исә нәһајәт дәрәчәдә авам, дини мөвһумат вә бүтпәрәстликдән галма адәтләр ағушунда боғуларағ, һәкимсиз, дәрмансыз јашајырдылар.

Молла Гасым анлады ки, белә чамаатын ичиндә һәр нә ки, кәләји варса ишләдә биләчәкдир. О иди ки, һәриф бу кәнди вә онун чамаатыны бәјәнмишди. Молла Гасымын фикри јанлыш чыхмады, аз бир заманда о, кәндин һәм тичарәт, һәм моллалыг, һәм дә һәкимлик, ағсаггаллыг вә гејри-вәзифәләрини әлинә кечирәрәк раһат јашамаға башлады. Молла Гасымын тичарәт мәнбәји олан балача дүканына универсал ады версәк сәһв етмәрик, чүнки бу дүнјада әттар, баггал, бәззаз, давачат вә гејри тичарәт шејләри мөвчуд иди.

Молла Гасымын бу «мәта» малларынын гызғын алыш-вериши ел даға көчән заман вә дағдан енән заман оларды. Бу вахт Молла Гасым дүканын малларыны артырарды, чүнки бөјүк тәчрүбәсиндән билирди ки, кәндлиләр тахылларыны бичиб, дөјмүш, ев үчүн азугә сахлајыб, јердә галаныны сатыб нәгд пул етмишләр, чолу-чугларына, кәлин-гызларына туман, көјнәк, јајлыг, шал вә гејри палтарлыг алачаглар.

Күллүчәдә Молла Гасыма борчлу олмајан бир кәнд-

лы јох иди. Молла Гасым борчуну тәләб едәндә, борчлулары дејәрдиләр:

— А Молла Гасым, өзүн билирсән ки, бу заман биздә пул олмаз.

— Пул јохдур, тојуг, өрдәк, гах, гоз ки вардыр. Арвадларыныз да чораб, шал, палаз тохујурлар. Бунлардан кәтирин борчларыныза һесаб едәк, — дејә Молла Гасым онлары мәзәммәт едәрди.

Молла Гасым Күллүчә кәндинә ким тәрәфиндән молла тә'јин едилмишди, билән јох иди. Әслинә бахсан, һеч кәс тәрәфиндән. Башга вәзифәләри кими буну да о өзү гәсб етмишди вә бу мәтләби дә галдыран бир адам јох иди. Молла Гасымын гәсди авам вә надан кәндлиләрә шәриәт өјрәтмәк, хејир-шәрләрини анлатмаг дејилди вә өзүнүн дә бу барәдә артыг мә'луматы јох иди. Онун мәгсәди јенә дә пул газанмаг иди. Һәтта кәндлиләр бир мәктәб ачмаг фикриндә дүшдүкдә Молла Гасым мане олуб демишди:

— Чаным, сиз кәндлиләрә мәктәб нә лазымдыр? Ушагларыныз охутсаныз өз өкинчилик сәнәтини атыб шәһәрләрә гачарлар, сизи дә көмәксиз гојарлар. Бу фикирдән дашынын, ағрымаз башынызы бәлаја салмајын.

Молла Гасымын һөкмлијинә кәлдикдә ондан-бундан бир нечә дәрман ады өјрәниб һәр чүр азар олурса-олсун о билдији дәрманын бирини имтаһан едәрди. Хәстә шәфа тапмајыб өләндә дејәрди әчәли јетән адам өләчәкдир, истәр һәкими лоғман да ола. Өлдүрмәк, дирилтмәк худавәнди-аләмин әлиндәдир. Ачиз бәндә бурада бир шеј едә билмәз.

Молла Гасымын арвады Зејнәб гары да азарлылара зәли јапышдырмагда бөјүк ихтисас саһиби олуб, кәндин бир еркәји, гадыны, чаваны, гочасы, ушағы јох иди ки, Зејнәб гарынын һәчәмәт вә зәлисини көрмәмиш олајды. Ушаглар ону көрдүкдә горхуб гачардылар. Кәнд әһли бу гарыја «һәчәмәт» Зејнәб ләгәбини вермишди. Зејнәб јыртычы гуш көзлү, гојдуғу һәчәмәт кими бели әјилмиш, дилавәр, кимсәдән горхмаз вә чәкинмәз бир гары иди. Әри хәстә үстә кетдикдә ја өлү үстә апарылдыгда, о, дүканда отуруб алыш-вериш едәрди. Бундан әлавә көрпә ушагларын һәкимлији, кәндин мамача вә елчилији бунун өһдәсиндә иди. Бир сөзлә, Молла Гасым Күллүчә кәндини инәк кими сағыб јеjәрди.

Һәр бир хәсис адамда олдуғу кими, бунда да тәбиәт

бөјүк горхаглыг јаратмышды. Һәркаһ кечә вахты һәјәтдә бир гаралты, бир сәс кәлсәјди, дишары чыхмагданса, гапылары бәркидиб Зејнәб гарыны көндәрәрди ки, көрсүн нә вар. Бил'әкс, Зејнәб гары чох гочаг бир гадын иди, әринә дејәрди:

— Билмәјирәм, мән олмасајдым сән бу вәһши чамаатын ичиндә нечә јашаја биләрдин?

Молла Гасымын бир сифәтини дә сөјләмәлијик. О да авам кәндлиләр кими мөвһумата инаныб горхмағы иди. Әләлхүсус, досту Зејнал киши кечән чүмә она бу һадисәни нағыл етмәклә чинләрә е'тигадыны мөһкәмләшдирмишди.

— Молла Гасым, хәстә олдуғум чәһәтә бу јај хырманым һамыдан керијә галмышды. Арвад-ушағы јајлаға көчүрүб, өзүм аранда галмышдым. Ишләримни гуртарандан сонра ушаглар үчүн бир кисә ун вә гејри азугә тәдарүк едиб боз гатыра јүкләдим, јола дүшдүм. «Чинли» дағдан чох горха-горха кечирдим. Бир зиһәјат јох иди. Мәни ваһимә көтүрмүшдү. Бирдән гулағыма зурна сәси кәлди. Диггәт илә бахдыгда ики дағын арасында чамаат көрдүм, ја'гин етдим ки, тојдур, гатырымы онлара тәрәф сүрдүм, јахынлашдыгда бир чаван оғлан габағыма чыхыб деди:

— Зејнал киши, сән чох хош кәлмисән, бујур бурада тојумуз вар, бир аз раһат ол, је, ич, сонра кедәрсән.

Оғлан гатырын чиловундан тутуб јолдашларына тәрәф чәкди. Онлара чатдыгда мәни гатырдан дүшүртдү. Гатыры бир кола бағлајыб мәни һазыр сүфрәјә дә'вәт етди.

Гонаглар:

— Бујур, бујур, Зејнал киши, сән бизим тоја хош кәлмисән, дејә саламладылар. Сүфрәнин башында әјләшдиридиләр. Мәни һејрәтә кәтирән бир шеј варды, о да һамы мәни таныдығы һалда мән һеч кәси танымајырдым. Плов сүфрәјә кәлдикдә мәни тоја тәклиф едән оғлан деди:

— Зејнал киши, тәама шүру един, анчаг үрәјиниздәки сөзү демәјин. Буну ешитчәк, Молла Гасым, сәнин сөзүн јадыма дүшдү. Ја'ни һәр бир шеји башладыгда бисмиллаһ демәли. Мән бисмиллаһ дечәк, һамы јох олду. Көрдүм боз гатырын үстүндәјәм. Һејван бир колун габағында дајаныб динчини алыр. Буну көрдүкдә ган-тәр мәни басды. Һејваны раһат гојмајыб гамчыладым. Бир аздан

сонра бу чин мәканындан узаглашдым. Инди дә бу һадисә јадыма дүшәндә түкләрим биз-биз дурур.

Молла Гасым:

— Зејнал киши, чин-шәјатин биз бәни-адәмин дүшмәнидир. Һәр чилдә кириб бизләри һагг јолдан чыхармаг фикриндәдирләр. Анчаг кәрәк аллаһдан узаглашмајасан, онда һеч шеј едә билмәзләр — дејәрди.

* * *

Һекајәмизин гәһрәманлары белә өмүр сүрмәкдә икән Азәрбајчанда Шура һөкүмәти гурулду. Саир кәндләр кими Күллүчә кәндиндә дә кәнд шурасы дүзәлиб јени шура јашајышы башланды. Гызлар вә оғланлар үчүн мәктәбләр ачылды, бөјүкләр үчүн дә савад курслары. Кәндлиләри јени гурулушун гануну илә ашна етмәк үчүн вә онларын биликләрини артырмаг үчүн кәнд чамаатына тез-тез нитг вә мә'рузәләр охујурдулар.

* * *

Ханәнишин олмуш Молла Гасым бир дәфә өз досту Зејнал киши илә белә јығынчаға кетмишди. Натиг дин вә мәзһәбдән бәһс етди.

Дин вә мәзһәб јохсуллары зәнчирләјиб ағалара вә сәрвәтдарлара гул етмәк үчүн јарадылмышдыр.

Дин јохсуллар үчүн бир тирјәкдир ки, онлары һәмишә гәфләтдә сахлајыб, ојанмагларына мане олмушдур. Руһанилəр һөкмранларын, сәрвәтдарларын мин дүрлү зүлмүнү давам етдирмәк үчүн, «јохсуллар, сәбир един, бөјүкләрин еһтирамыны сахлајын, онларын итаәтиндә олун ки ахирәтдә аллаһын беһиштинә наил оласыныз, јохса әбәдилик чәһәннәмин одуна јанарсыныз» —дејә јохсул синфә бу дүнјада чәһәннәм чәкдириб онларын зәһмәтилә өзләринә беһишт гурмушлар...

Бу нитги ешитдикдә Молла Гасымын бәдәнинә титрәтмә дүшдү. Горхудан даһа мәсчиддә гала билмәјиб евинә кәлди.

* * *

Нағыл етдијимиз замандан үч ил кечди. Зејнәб гары һәлә үмидини кәсмәмишди. Һеј тас гурурду ки, Шура һөкүмәтини јыхсын, амма болшевикләр тилсимә дүшмәјиб

күн-күндән мөһкәмләширдиләр. Күллүчә кәндини инди танымаг белә олмурду. Батаглы күчәләри дүзәлиб, кечәләр електрик илә ишыгланырды. Чаванлар тәрәфиндән театр тәртиб олунмушду. Гадынлар үчүн клуб ачылмышды.

Ел јајлаға көчән заман иди. Молла Гасым һәјәтдә гоз ағачынын алтында һәсир салдырыб узанмышды. Зејнәб гары да килас вә әрик гахы гурудурду. Бу һалда дарваза дөјүлдү. Зејнәб гары кедиб ачды. Бир чаван кәндли једәјиндә ики ат гапынын далында дурмушду.

Зејнәб гары сорушду:

— Нә истәјирсән?

— Зејнәб нәнә, молла әми евдәдирми?

— Бәли, евдәдир, ичәри кәл.

Кәндли атлары күчәдәки ағача бағлајыб ичәриј кирди. Молла Гасым башыны галдырыб сорушду:

— Гәнбәр, нә вар? Хејир ола, јохса Һачы Чәфәр нахошламыш?

— Хејр, молла әми, атам саламатдыр. Анчаг ушаглыгдан бизим евдә тәрбијә алмыш бир күрд көч үстә гәфләтән нахошлајыб өлдү. Инди ону дәфн етмәк үчүн сизи апармаға кәлмишәм. Јолдан кәнар гәбир дә газыјыб һазыр етмишик.

Молла Гасым истеһза илә деди:

— Сиз болшевикләр аллаһа, пејғәмбәрә, имама, шәриәтә инанмајырсыныз. Даһа молла нәјинизә лазымдыр? Һејван кими үстүнү торпаглајын чыхсын кетсин.

— Молла Гасым, мәнә галса елә едәрәм вә сәнә дә әзијјәт вермәрәм, чүнки әгидәмчә мејит намазы гылсан да, гылмасан да тәфавүтү јохдур, өлү чүрүјүб торпаг олачагдыр. Даһа бундан бир дә нә дирилтмәк вә нә дә сорғу-суал олачагдыр. Анчаг атам ону чох истәјирди, дејир ки, кәрәк гајда илә молла дәфн етсин.

Зејнәб гары бу сөзләри Гәнбәрдән ешитдикдә давам етмәјиб деди:

— Аллаһ сизин көкүнүзү дибиндән кәссин, динсиз мүртәдләр. Түкәзбан кими аллаһ бәндәси арваддан белә кафир оғул төрәсин?

Гәнбәр күләрәк чаваб верди:

— Ај Зејнәб нәнә, мән кафир өләндә, нә молла әми зәһмәт чәкиб намазымы гылсын, дәфн етсин, нә дә сән ағлашма гуруб шахсеј вурасан. Анчаг мәни атам көндә-

рибдир ки, молла әми кәлиб Гәдири дәфн етсин. Ат да кәтирмишәм. Зәһмәт һаггынызы да алачагсыныз.

Молла Гасым пулун адыны ешитчәк, јумшалыб деди:

— Атан һачы Чәфәр илә дуз-чөрәк кәсмишәм, өзү дә чох диндар бир кишидир. Анан да Зејнәбин бачылығыдыр. Онларын хатыры үчүн разы олурам.

Молла Гасым галхыб кејинди, Гәнбәрин көмәклији илә аты минди вә һәр икиси јола дүшдү. Јолда Молла Гасым Гәнбәрә нәсиһәт едирди. О да чавабында дејирди:

— А Молла Гасым, биз јохсуллар бу дүнјада ода јанмышыг, бир дә сән дејән дүнјада јансаг, бу әдаләтсизлик олар вә сән дә дејирсән ки, аллаһ адилдир, залым дејил.

Молла Гасым һәр нә дәлил кәтирирдисә, Гәнбәр чавабыны вериб ону мәәттәл гојурду. Белә бәһс едәрәк кәлиб бир коллуг вә гангаллыг јердә газылмыш гәбрә чатдылар.

Орада ики кәндли, Рәһим вә Кәрим гәбрин јанында отуруб бунлары көзләјирдиләр.

— Кәрим, молланын атыны тут, — дејә Гәнбәр атдан дүшдү. Молла Гасым өлүнүн мејит намазыны гылыб гуртарды. Ону гәбрә гојдулар. Молла Гасым өлүнүн тәлгинини охујан заман Гәнбәр јолдашларына деди:

— Молла дуасыны охујунча, биз дә башдашыны кәтирмәјә кедәк. — Кәндлиләр кетдиләр. Молла Гасым гәбирдән чыхан торпағын үстә чөмбәлиб әрәб дилиндә күрд Гәдирә ахырынчы имтаһанларыны өјрәдирди. Гәфләтән ајагларынын алтындан торпаг гачыб гәбрә јыхылды. Молла Гасым көрдү ки, өлүнүн ајаглары јухары галхды. Бундан горхараг онун ајагларыны әли илә басды. Инди дә өлүнүн башы дикәлди. Буну көрдүкдә Молла Гасым гышгырыб гәшш етди.

Арадан бир он дәгигә кечмиш кәндлиләр үчлүкдә бир ири даш кәтирәрәк кәлиб чыхдылар. Дашы гәбрин јанында јерә салдылар.

Кәндлиләр гәбрә бахдыгда көрдүләр ки, Молла Гасым мејити гучаглајараг һушсуз узанмышдыр. Рәһим гәбрә ениб јолдашларынын көмәји илә Молла Гасымы бајыра чыхартды.

Һәр үчү Молла Гасымы һуша кәтирмәјә чалышдылар. Хејли сә'јдән сонра Молла Гасым өзүнә кәлди. Үзүндән ган гачыб, мејит рәнкинә дөнмүшдү. Гәнбәр сорушду:

— Молла әми, сәнә нә олмуш? Бу нә һаләтдир?

Молла Гасым зәиф вә титрәк сәслә деди:

— Өлү хортламыш, ајаға галхмаг истәјирди... мәни богду сонра билмәјирәм нә олду... Мәни тез Зејнәбә јетирин...

Буну ешитдикдә, кәндлиләр биихтијар гарынларыны тутуб гәһгәһә илә күлмәјә башладылар.

— Бизим е'тигадлы молламыз, һеч өлү дә хортлармы, өлән адам да дириләрми? Ај алим Молла Гасым, белә ми әгидә илә биз авам кәндлиләрә јол көстәричи олмушдун? — дејә Гәнбәр Молла Гасыма мәзәммәт етмәјә башлады.

Молла Гасым деди:

— Мәнә инанмајырсыныз, гәбрә кирин бахын.

— Баш үстә, Молла Гасым, бу саат гәбрә ениб сәнә сәһиһ хәбәр кәтирәчәјәм, анчаг өзүн дә горхмајыб гәбрә бахасан, — дејә Гәнбәр гәбрә енди.

Молла Гасым горха-горха ораја бахырды. Гәнбәр өлүнүн ајаг тәрәфиндән басанда мејитин баш тәрәфи дикәлди.

— Көрдүнүзмү, — дејә Молла Гасым титрәјә-титрәјә сорушду:

Гәнбәр өлүнүн баш тәрәфиндән басдыгда ајаг тәрәфи галхды. Молла Гасым:

— Инди мәнә инанырсыныз.

Гәнбәр әлини мејитин баш тәрәфинә сохараг, Рәһим вә Кәримә деди:

— Икинизә дә лә'нәт олсун, белә дә гәбир газарлармы? Гәбрин ајаг вә баш тәрәфини газыјыб чухура салмысыныз, амма ортасыны дик гојмусунуз. Әлбәттә, мејитә әл дәјдикдә ләнкәрләнәчәкдир.

Буну ешитдикдә Кәрим күлүб деди:

— Ај Молла Гасым, јазыг Гәдир хортламамыш, биз хортламышыг.

Кәндлиләр Гәдирин мејитини чыхарыб гәбри дүзәлтдиләр. Сонра јенә гәбрә гојуб басдырдылар. Молла Гасымын ат үстә тәк отурмаға тагәти јох иди, ону Кәримин тәркинә миндириб гуршағы илә елә бағладылар ки, атдан јыхылмасын. Бу төвр илә Гәнбәр вә Кәрим Молла Гасымы евинә кәтирдиләр. Зејнәб гары әрини белә көрдүкдә гышгырыг салды.

— Зејнәб нәнә, горхма, молла әмијә һеч бир шеј олмамыш, зәифликдән атда өзү отура билмәди, онун үчүн белә кәтирмишик, — дејә Гәнбәр ону сакит етди.

829—4

* * *

Бу hадисәдән Молла Гасым сарылыг азарына дүшүб хәстә jатды. Бу әhвалат кәнд әhли арасында jајылды. Надинч ушаглар Молла Гасымын евинин jанындан кечдикдә бағырырдылар:

— Молла Гасым, гач, хортдан кәлди.

Молла Гасымын азары кетдикчә артырды. Ахырда ел дағдан енән заман, ағартынын гызғын алвер вахты Күллүчү кәндинин сабиг молласы, hәкими, тачири, ағсаггалы вә саирә вәзифә саhиби Молла Гасым вәфат етди.

НӘ ҮЧҮН

Ахшамчағы, 1905-чи ил јанварын 8-дә, Василјевски чәзирәси күчәләриндән биринде учушан, соврулан гарларла әлләшәрәк, шиддәтли дондуручу рузкарларла боғушараг, ишчи бир гадын мәнзилинә гајыдырды. Бу гадынын чөhрәсиндә бир мә'јуслуг көрүнүрдү, ону көзләјән ач ушағына бир парча да олса чөрәк тапмамышды, кичик гызчығазынын јанына әлибош кедирди.

Гадын кәлиб мәнзилинә чатды. Донмуш әли илә гапыны дөјдү. Балача Лена чох чәтинликлә гапынын чәфтәсини ачыб анасыны ичәри бурахды.

— Аначығым, јемәк кәтирдинми? — дејә ушаг сорушду.

— Тохда, балачығым, гој донмуш э'замы бир исидим, — дејә Вера үст палтарыны чыхарыб бир митил әски јорғана бүрүндү, лакин гапы вә пәнчәрә арасындан сохулан рузкар рүтубәтли, сојуг вә балача отағы елә сојутмушду ки, Вера јорғанын алтында да титрәјирди. Күркүнә бүрүнүб бучагда мүркүләјән 80 јашлы Михаил баба нәвәсинин кәлдијини дујду. Бир гәдәр сүкутдан сонра баба сорушду:

— Вера, јығынчағынызда нә гәрара кәлдиниз?

Вера титрәк сәслә чаваб верди:

— Он үч мин тә'тил едән «Путилов» ишчиси, башга завод вә фабрик ишчиләрилә бahәм белә гәт етдиләр ки, сабah арвад-ушаглар илә бирликдә чар бабаја мүрачиәт етсинләр, она дәрдләрини сөјләсинләр вә имдад истәсинләр.

Буну ешитдикдә Лена севинчәк сорушду:

— Аначығым, мәни дә апарачагсанмы? Бах, мән даha сәндән јемәк истәмирәм, сабah чар бабам бизә hәр шеј верәчәкдир. Аначығым, горхма, мән јорулмајачағам, ачлыгдан да шикајәт етмәјәчәјәм.

Михаил баба истеhза илә деди:

— Чар бабадан имдад көзләмәк, зүлм јувасына мүрачиәт етмәк, нә гәдәр садәдиллик. Романов ханәданына алты оғул, беш нәвә гурбан вермишәм, белә хидмәт әвәзиндә бу узун өмрүмдә бир гарын чөрәјә мөhтаҹ олмушам. Гызым, горхурам, сабаh чар бабаныз чөрәк әвәзинә сизләри гурғушуна гурбан етсин.

— Нә дејирсән, баба? Елә иш олармы? Биз фабрик-завод саhибләриндән мүмкүн олмајан бир шеј тәләб етмирик. Күндә 12 саат зәhмәтә, ишчи гадынларын күндәлик мәваҹибини 70 гәпијә вә еркәкләринкинин бир маната гәдәр артырылмасыны рича едирик, бу бөјүк бир тәләбми? Бир дә сабаh биз силаhсыз, әлләримиздә килсә бајраглары, дөшләримиздә хаҹ, ушагларымыз илә бәрабәр Гапон папанын рәhбәрлијилә кедәҹәјик, нә үчүн бизләри гурғушуна гурбан етсин?

Михаил баба додаглары алтында мырылданараг, күркүнү башына чәкди вә бир аздан сонра јухуја кетди. Лакин балаҹа Лена ачлығыны унудуб чар баба барәсиндә анасына дүрлү-дүрлү суаллар верирди. Вера ушағыны раhат етмәк үчүн чар бабанын чаh-чәлалындан, әдаләтиндән, рәиҹјәт үчүн аталыг етмәјиндән сөјләјирди. Бу дадлы лајлалардан балаҹа Лена хумарланыб ширин јухуја кетди.

* * *

9 јанварда Петербург күчәләри ишчиләр вә онларын арвад-ушаглары илә долу иди. Һамысы мүәјјән јерләрдә топлашмаға тәләсирди. Кетдикчә чамаат артырды. Полис мә'мурлары халг илә меhрибан рәфтар едирдиләр. Бу исә ишчиләрә үмид верирди ки, һөкумәт онларын гәтнамәсини јеринә јетирмәјә мане олмајачагдыр.

Василјевски чәзирәдә гырх миндән артыг халг топланмышды. Бунларын сырасында Вера вә кичик Лена да варды. Натигләр күрсү үзәринә галхараг чамааты сарај мејданына кетмәјә дә'вәт едирдиләр. Бу тәклифи гәбул едәрәк халг сарај мејданына тәрәф ахмаға башлады.

Арадан бир о гәдәр заман кечмәмишди ки, шәhәрин бир чох јериндән, полисләр тәрәфиндән ишчиләрин күлләјә тутулмаг хәбәри кәлиб чатды. Лакин һеч кәс буна инанмајыб јенә дә јериш едирди. Бу һалда мүсәлләh атлы казаклар вә жандармлар чамаатын гаршысыны алараг атәш ачдылар. Ишчиләр кериjә дөнмәк истәдикдә,

онлар архадан да күлләјә тутулду. Буну көрдүкдә адамлар бир-бирини басараг јан күчәләрә гачмаға үз гојду, лакин ситәмкар чарын ганичичи гуршуну һәр тәрәфи алмышды. Мә'сум ушагларын наләси, мәзлум аналарын фәрјады көјләрә сәда салмышды. Лакин даш гәлбли, ганичән казаклар, буна бахмајараг, заваллы ишчиләри бачардыгча гылынчдан кечирирдиләр.

Кичик Лена анасыны итирмишди. Ајаг алтында галмасындан горхараг өзүнү бир дарваза буҹағына сохмушду. Заваллы ушағын горхудан ганы елә гачмышды ки, үзүнүн рәнки ајаглары алтындакы гардан сечилмирди. Ачлыг, зәифлик бир тәрәфдән, јорғунлуг вә горху дикәр тәрәфдән заваллы ушағы тагәтдән салмышды. Даһа ајаг үстә дурмајыб јерә сәрилди.

Бир саатдан артыг иди ки, Лена биһуш галмышды. Бу вахт нағыл етдијимиз күчәдә говға битмишди. Атма, гырма башга күчәләрә кечмишди. Кичик Лена биһушлугдан ајылды, көзләрини ачды, лакин бир мүддәт һарада олдуғуну, гар үстә сәрилмиш мејитләр, онларын арасында сызылдајан, налә едән јаралыларын ким олдуғуну вә нә үчүн белә һала дүшдүкләрини анламады. Бу һалда онун гулағына белә бир сәда кәлди:

— Лена, Лена, гызым, ач балам, һарадасан? Сәни дә залым казаклар ганына бојадымы?

— Аh, анамын сәси, мәни чағырыр. Лена вар гүввәсини јығыб ајаға галхды, гара бата-бата мејитләр арасында анасыны арамаға башлады. Бу вахт јенә дә анасының наләси гулағына кәлди. Лена анасыны көрдү. Ајаглары долаша-долаша өзүнү онун гучағына атды. Вера ағыр јараланмышды.

— Анаҹығым сәни ким белә јаралады?

— Залым чарын ганичичи солдаты.

— Мән даһа чар бабаны севмирәм, о залым адам имиш, ана, галх евимизә кедәк.

— Гызым, мән гајытмаз бир евә кедирәм, сәни бабана ким апарсын?

— Мән сәнсиз кетмирәм, анаҹығым, гој јараны бағлајым, сонра евимизә кедәк... — буну дејиб заваллы ушаг титрәк әлләрилә башынын јајлығыны ачмаға сә'j етди. Бу вахт ат үстә әлиндә низә бир казак кечирди. Казак бунлары көрдү. Атыны онлара тәрәф чевирди.

— Чар бабанызы зијарәт етдинизми? — дејә гәhгәһә чәкди.

Вера буна сәбир етмәјиб чара нифрәт етмәјә башлады, залым казак низәни онун синәси үстә тутараг:

— Сус, үсјанчы гадын, бу саат сәни дә бу јерә сәрилмиш көпәкләрин сырасына гатарам.

Буну көрдүкдә Лена, уфачыг дөшүн көрәрәк:

— Гојмарам, — дејә бағырды.

Гәддар казак:

— Ал, — дејә низәни заваллы ушағын синәсиндән вурду вә чапараг кетди.

Лена анасынын гучағына јыхылды. Синәсиндән алган фышгырараг ағ гары гырмызы рәнклә бојады.

— Аj залым, бунун күнаһы нә иди ки, белә ганына бојадын.

Бу, заваллы ананын сон наләси олду. Өвладыны гучаглајыб өпәрәк көзләрини јумду.

Ленанын солғун додаглары «нә үчүн, нә үчүн» дејәрәк һәмишәлик гапанды.

ТӘБРИК

Чар заманы иди... Һүммәтәлинин евиндә гонаглыг тәдарүкү көрүлүрдү. Һәјәтин бир тәрәфиндә гојун сојулурду, о бири тәрәфиндә газанлар асылмышды, ортада палазлар салынмышды, дөшәкләр дүзүлмүшдү. Һүммәтәли дөшәк үстүндә отуруб, јастыға дирсәкләниб, чубуг чәкә-чәкә гонагларыны көзләјирди.

Һүммәтәли нечә ил иди ки, јашадығы Мешәли вә әтраф кәндләрә кәндхуда сечиләрәк јазыг кәндлиләрин башына мин бәла кәтирирди. Бу һәриф, гара дамларда, ағач дахмаларда јашајан кәндлиләри һөкумәт верҝиси адына сојараг өзү үчүн бөјүк дөвләт вә бир дә ағ дашдан бина олунмуш икимәртәбәли ев дүзәлтмишди.

Рүшвәтхор чар мә'мурлары сечки заманы онун тәрәфини сахладыглары үчүн, мәзлум кәндлиләр һәр ики гүввәдән горхараг Һүммәтәлинин зиддинә кетмәјә чүр'әт едә билмәздиләр, о да кәндхуда сечиләрәк һөкмранлығыны сүрәрди.

Сон заманларда гоншу кәнддә јашајан Ханкиши дөвләтләнмишди. Сечки заманында Һүммәтәли илә мүбаризә апарырды. Ханкишинин ахырда она галиб кәлмәсини Һүммәтәли һисс едирди. Чох чәкишмәдән сонра Һүммәтәли бу фикрә көлмишди ки, онунла гоһумлашыб өз тәрәфинә чәксин. Бу јолда хејли тәләләр гурараг ахырда мәрамына наил олду. Белә ки, Һүммәтәлинин гардашы гызы Мәлаһәт, Ханкишинин оғлу Гараоғлана, бу күн нишанланачагды. Һүммәтәлинин өвлады олмамышды, бунун сәбәбини арвады Хәдичәдән көрәрәк онун үстә јени арвад алмышды. Лакин ондан да өвлады олмады, буна Хәдичә артыг шад иди, чүнки илләти әриндә көрүрдү. О иди ки, күнүсү илә јола кетмәјәрәк ахырда ону бошатмаға мүвәффәг олмушду.

Һүммәтәлинин гардашы Сәфдәрин дә Мәлаһәтдән башга өвлады олмамышды. Атасы, Мәлаһәти чох истәрди

вә азадә бөјүдәрди. Мәлаһәт сәккиз јашына чатдыгда атасы вәфат етди. Һүммәтәли Мәлаһәти өз евинә кәтирәрәк, онун малына вә ихтијарына саһиб олду, јазыг ушағын о күндән дә мүсибәтләри башланды. Сонсуз Хәдичә илк күнләриндән Мәлаһәти севмәди. Бу көзәл вә сағлам гызчығазы көрмәјә белә көзү јох иди. Һеч бир шеј үстә ону данларды, дөјәрди. Гыврычыг вә топугларына гәдәр салланан сачлары да бичарә гызын башына бир бәла кәсилмишди. Хәдичәнин һәр бәһанәси гуртардыгда:

—Кәл башыны дарајым,—дејә Мәлаһәтин о көзәл сачларыны дараг дишләриндә гырараг топа-топа јерә атарды.

Һүммәтәлијә кәлдикдә Мәлаһәт горхудан онун әтрафына белә доланмазды, јолдашлары илә кәзмәји, ојнамағы әмиси она гадаған етмишди. Бу исә азадә јашамыш гызчығаза данланмагдан, дөјүлмәкдән тә'сир едирди.

***

Јаваш-јаваш гонаглар топланмаға башламышды. Һүммәтәли хејли мећрибан онларла саламлашараг, һәр кәсә отурмаға јер көстәрирди. Лакин кәндлиләр һарада отурмағы көзәлчә билирдиләр. Дөшәкләр дөвләтлиләр, руһаниләр үчүн гојулмушду...

Чәннәтәли:

—Һүммәтәлидән башга кәндхуда олмаға ким лајигдир? О киши нечә илдир бизим зәһмәтимизи чәкмиш, јенә дә чәкмәлидир.

Һүммәтәли өзүнү бичлијә вуруб деди:

—Хејр, даһа мән јорулмушам, бәсдир, башгасыны сечәк ки, нечә әзијјәтли вәзифә олдуғуну билсин. Һөкумәт верәкиси үстә мәндән рәнчидә олурсунуз, ону билмирсиниз ки, төјчүләрин вахтлы-вахтында топланыб хәзинәјә верилмәсини һөкумәт мәндән тәләб едир... Мән бир һөкумәт гулујам, әмрә табејәм, мәнә бујурурлар, мән дә сиздән тәләб едирәм.

—Доғрудур, доғрудур,—дејә кәндлиләр тәсдиг етдиләр. Гара Һүсејн әлавә етди:

— Чаным, бир сөзлә, динмә, вер.

Бу сөзә кәндлиләр күлүшдүләр, Һүммәтәли бу чүр түлкүлүклә кәндлиләрин рә'јини әлә алырды. Ханкишини вә дөстәсинин кеч кәлмәси Һүммәтәлини тәшвишә салырды. Горхурду ки, Ханкиши фикрини дәјишсин, јенә она дүшмән олсун. Бу һалда дарваза ачылды, Ханкиши адамлары илә һәјәтә дахил олду. Һүммәтәли чәлд галхараг онларла саламлашды.

—Хош кәлмисиниз, бујурун,—дејә онлара јухары башда јер көстәрди.

Гонаглар отурдулар. Сөһбәт тәзәләнди. Бир аздан сонра сүфрә салынды, хөрәк ортаја кәлди. Тәамдан сонра чај вә ширни мејдана кәлди. Әсил мәтләб ачылды. Кәндлиләр бу хејир иши алгышлајараг анладылар ки, Һүммәтәлинин чәнкиндән гуртармаг заманы һәлә кәлмәмиш.

Гонаглар дағылдыгдан сонра, Ханкиши Һүммәтәли илә отаға дахил олду.

—Гызымы көстәрин, көрүм нечә гыздыр?—дејә Ханкиши сорушду.

Он јашында кәлин мејдана кәлди.

—Пәһ, пәһ, машаллаһ нә көјчәк гыздыр,—дејә Ханкиши Мәлаһәтин алнындан өпдү. Сонра бир үзүк чыхарыб онун инчә бармағына тахды.

Әһвалатдан хәбәрсиз гыз, Ханкишијә бахараг санки сорушурду:

—Бу нә ојунчагдыр?

Ханкиши худаһафиз едәрәк деди:

—Гызым, саламат гал, сәни гоча бабан бәзәкли-дүзәкли башы үстә сахлајачагдыр.

***

Бу һадисәдән ики ил кечди. Хәдичәнин Мәлаһәтә етдији зүлм кетдикчә артырды. Әмисинә кәлдикдә, о да Мәлаһәтә башга чүр әзијјәт верирди. Һәјәтдән кәнара чыхмаға изин вермирди. Гоншуја, ја башга бир јерә кетмәк лазым кәлдикдә башына чадра өртәрди. Һәмишә әмисиндән бу сөзү ешидәрди:

—Унутма ки, сән Гараоғлана нишанлысан, өзүнү елә исмәтли доландыр ки, нә мән, нә дә адахлын хәчаләт чәксин. Јохса сәни өз әлләримлә боғуб өлдүрәрәм.

Гараоғлан ады кәлдикдә јазыг ушағын бәдәнинә титрәтмә чөкүрдү. О саат Гараоғланын ваһимәли, пыртлаг көзләри вә чапыг сурәти көзләринин өнүндә дурурду.

Мәлаһәт, Хәдичәнин вә әмисинин мин чүр әзијјәтинә разы олурду. Лакин кәләчәкдә Гараоғлана арвад олмағыны бејнинә сығышдыра билмирди. Узун кечәләри, бичарә гыз көз јашы төкәрәк ваһимә ичиндә кечирирди. Каһ өзүнү јухуда гаранлыг орманда һејбәтли бир аjы

гучағында көрүрдү. Сонра ајы Гараоғлана дөнүрдү, каһ да өзүнү һавада јыртычы гартал чајнағында көрүрдү. Бу да сонра дөнүб Гараоғлан олурду.

Гоншулары Пири бабанын нағылларынын сонунда көзәл гызлары һејбәтли дивләр чәнкәсиндән гәһрәман мәләкзадалар хилас едәрди. Балача Мәлаһәт дә өз гуртулушуну елә шаһзадәләрдән көзләјирди. Лакин минләрчә мәлаһәтләри дивләрин чәнкәсиндән хилас едән мәләкзадалар дејил, Бөјүк Октјабр ингилабы олду.

* * *

Кәндлиләри сојмаға адәт етмиш Һүммәтәли, Шура һөкүмәти заманында гузу чилдинә кирәрәк, мин һијлә гурдуса да кәндлиләр ону һеч бир јерә сечмәдиләр. Ахырда јенә бир сечки заманы бир нечә кәндлијә рүшвәт вә'д етдијинин үстү ачыларағ, билмәррә сечмәк вә сечилмәк һүгугундан мәһрум олунду. Мә'јус галмыш Һүммәтәлијә тәсәлли верәчәк бир шеј вардыса, о да өзү кими, Шура һөкүмәти дүшмәни вә өз һәммәсләки Ханкишинин дә сечки һүгугу әлиндән алынмасы иди. Бу ики һәрифин Шура һөкүмәтини көрмәјә көзләри јох иди. Лакин заһирдә өзләрини һөкүмәт тәрәфдары көстәриридиләр. Јери кәлдикдә дејирдиләр:

—Шүкүрләр олсун ки, зүлмкар чар һөкүмәти мәһв олду, инди һөкүмәт биз ишчи вә кәндлиләриндир:

Лакин кәнддәки фүгәра комитәси бу ики һәрифи көзәлчә таныјырды... Онлары габаглајараг динч, фарағат отурмаларыны әмр етмишди. Әкс сүрәтдә һәр икисинин сүркүн олачағыны хәбәр вермишди.

Шура һөкүмәти бәрпа олундуғу күндән балача Мәлаһәтин дә јашајышы дәјишиләрәк бир бајрам иҹәрисиндә кечирди. Буна үмдә сәбәб Исмәт ханым иди. Белә ки, Һүммәтәлинин евиндә гадынлар клубу ачылмышды. Клуб гадынлар арасында савадсызлығы ләғв етмәк курсу ачмышды. Бу курса Исмәт ханым мүдир тә'јин олунмушду. Исмәт ханым Һүммәтәлинин евиндә мәнзил едәрәк Мәлаһәти өз ганады алтына алмышды. Ону курсдан әлавә, өз отағында хүсуси охудурду. Кичик вахтында ана мәһәббәтиндән мәһрум галмыш ушаг, һәгиги ана мәһәббәтини Исмәт ханымда тапмышды.

Исмәт ханым Мәлаһәтин нишанлы олдуғуну билиб, бу иши позмушду. Мәлаһәт буна артыгча шад иди. Евин

алт мәртәбәсиндә ики гаранлыг отаға сохулмуш Һүммәтәли вә Хәдичә Исмәт ханымын бөјүк дүшмәнләри иди, лакин она бир шеј етмәји бачармырдылар. Мәлаһәт аз бир заманда савадсызлығыны ләғв едәрәк башга талибәләри өтүб кечмишди. Исмәт ханым ушағын белә зәка вә сә'јини көрәрәк, ону дарүлмүәллиминә һазырлајырды. Буна да Һүммәтәли разы дејилди.

—Кәндли гызына охумаг јарамаз. Охумуш гыз ајағы чарыглы кәндлијә әрә кетмәз,—дејә Һүммәтәли шикајәтләнәрди.

Лакин Исмәт ханым онун сөзүнә әһәмијјәт вермәзди.

Мәлаһәт Исмәт ханымын тәрбијәси алтында бөјүјәрәк он беш јашына чатды. Бу көзәл гызы алмаг чох чаван оғланын фикриндән кечирди, лакин һөкүмәтдән гачаг дүшән Гараоғландан горхараг һеч кәс чүр'әт едиб Мәлаһәтә елчи дүшә билмирди. Бир ил әввәл нәшрә башланмыш «Шәрг гадыны»ны охујуб артыг марагланарды. Исмәт ханым Мәлаһәтин бу журнала олан һәвәс вә мәһәббәтини көрүб деди:

— Мәлаһәт, нә үчүн сән дә башга кәнд гызлары кими севкили журналына мүхбирә олмурсан?

—Горхурам јаздығымы чап етмәсинләр,—дејә Мәлаһәт чаваб верди.

—Нә үчүн чап етмирләр? Әһәмијјәтли бир шеј јазарсан, чап едәрләр. Кәләчәк нөмрә, журналын ики иллији мүнасибәти илә бурахылачагдыр. Сән дә бир шеј јаз, көндәр...

Бу сөз Исмәт ханымын јадындан чыхыб кетмишди, лакин Мәлаһәт о күндән раһат ола билмирди. Һәмишә фикир едирди ки, нә јазсын вә Исмәт ханымдан да сорушмаг истәмирди, чүнки фикри мәгаләси чап олунурса севкили мүәллимәсинә көстәрәрәк, ону шад етмәк иди. Чох фикирдән сонра Мәлаһәт журнала бир тәбрикнамә јазыб көндәрди. Инди өз «Шәрг гадыны»нын бајрам нөмрәсинн сәбирсизликлә көзләјирди.

* * *

Бир күн күнәш гүруба енән заман Мәлаһәт Исмәт ханымла чаванлар клубундан евләринә гајыдырды. Јол узуну, Исмәт ханым ону кәлән ил дарүлмүәллиминә апарачағындан сөјләјирди. Мәлаһәт буна бир тәрәфдән шад,

о бири тәрәфдән гәмкин иди. Шад иди ки, дарүлмүәллиминә кириб охуjачагды вә ахырда мүәллимә олачагды. Гәмкинлиjинә сәбәб севкили мүәллимәсиндән аjрылачағы иди. Белә ширин сөһбәт етдикләри заман гәфләтән jанынчыjа бүрүнмүш бир атлы онларын өнүнә чыхды. Мәлаһәт онун үзүнү көрдүкдә гышгырды:

—Гараоғлан!

Гадынлар бир шеj единчә, Гараоғлан алычы гуш кими Мәлаһәтин үстүнү алды. Ат үстүндән әjилиб ону гучағына чәкди вә илдырым кими көтүрүлдү.

Хоф зә һеjрәтдә галмыш Исмәт ханым санки jухуда иди, инди аjылды. Гачараг өзүнү милис мүдири Һеjдәргулунун идарәсинә салды, вә'ғәни она сөjләди.

—Горхмаjын, Исмәт ханым, бу саат Мәлаһәти бурда көрәрсиниз,—дejәрәк Һеjдәргулу үч милислә бәрабәр атланыб, чапараг jола дүшдү.

Гараоғланын фикри дағы ашыб мешәдә кизләнмәк иди. Кәнддән хejли узаглашараг атынын башыны jығды. О, фикир едирди ки, бу тезликлә онун архасына дүшән олмаjачагдыр. Атыны да jормурду ки, даға чыха билсин. Гараоғлан дағын әтәjинә чатдыгда Һеjдәргулу вә милисләр бир күллә фасиләсинчә она jахынлашдылар. Атышма башланды. Гараоғлан онлара чаваб верә билмирди, чүнки гучағында Мәлаһәт она мане олурду. Она көрә Мәлаһәти атдан jерә атараг түфәнкини бojнундан чыхартды. Мәлаһәт фүрсәт тапараг милисләрә тәрәф гачмаға башлады. Буну көрдүкдә Гараоғлан биринчи күлләсини она бошалтды. Бинәва гыз jерә сәрилди. Һеjдәргулунун күлләси дә Гараоғланы атдан jерә салды. Һеjдәргулу Мәлаһәтә чатараг атдан дүшдү. Мәлаһәт зарылдаjырды. Һеjдәргулу онун jарасыны бағлады.

—Горхма, бачым, jаран ағыр jара дejил, бир аз заманда сағалыб аjаға дурачагсан. Интигамыны Гараоғландан алмышам. Биз ону чохдан ахтарырдыг, ахыр чәзасыны алды.

Һеjдәргулунун әмри илә милисләр Гараоғланын мejидини өз атына сарыдылар. Мәлаһәти дә Һеjдәргулунун гучағына гojдулар, jола дүшдүләр. Кечәдән саат jарым кечмиш милис идарәсинә варид олдулар. Исмәт ханым Мәлаһәти белә һалда көрдүкдә налә етмәjә башлады.

—Исмәт ханым, горхмаjын, гызын jарасы зәрәрли jара дejил, тез сағалачагдыр.

* * *

Доктор да Мәлаһәтин jарасыны горхулу тапмады. Лакин ону горхуjа салан башга бир азар иди, белә ки, көтүрүлүб гачырылан заман Мәлаһәтә бәрк сојуг дәjмишди.

Доктор онда затүлчәнб[1] көрдү. Исмәт ханым Хәдичәjә үмид бағламajараг, хәстәни өз отағына кәтирмишди. Вахтынын чохуну Мәлаһәтә сәрф едирди. Вахтлы-вахтында дәрманыны вериб, хөрәjини һазыр едирди. Мәлаһәтин азары кетдикчә шиддәтләнирди. Доктор бир күн Мәлаһәтә бахдыгда деди:

—Әкәр хәстә бу кечә азарын зәрбинә давам едәрсә, сағалмағына бөjүк үмид вардыр.

О иди ки, Исмәт ханым һәр ишини атыб, Мәлаһәтин jанындан әл чәкмирди. Ахшам дүшдүкдә хәстәнин гыздырмасы артмаға башлады. Кечә jары олдугда гырх дәрәчәjә гәдәр галхды.

Мәлаһәт бөһран ичиндә сajыглajырды:

—«Шәрг гадыны...» «Нә үчүн jох...» «Тәбрик едирәм»

Бу сөзләрдән Исмәт ханым анлады ки, Мәлаһәт «Шәрг гадыны» журналына мәгалә jазыб көндәрмиш, инди онун интизарыны чәкир. Исмәт ханымын jадына дүшдү ки, бу сәһәр шө'бәjә гәзетләрлә бәрабәр «Шәрг гадыны» журналы да кәлмиш, чәлд галхыб ону кәтирди вә титрәк әлләри илә вәрәгләри кәсди. Журналын сон сәһифәсиндә, тәбрикнамәләр сырасында белә бир тәбрик охуду:

—«Шәрг гадыны» журналына!..

«Еj Бөjүк Октjабр ингилабынын алтун гызы, һөрмәтли «Шәрг гадыны»! Әсрләрчә jумулан мә'сум көзләримизи инди ики илдир ки, сән ачдын... Мәнбәjиндән доған ишыглар Азәрбajчанын ән узаг вә ән гаранлыг бучагларыны белә шө'ләвәр едир...: Гаранлыгдан чыхартдығын мәним кими кәндли гызлары, һамы сәни алгышлар... Будур мән дә гәлбимин саф вә сәмимиjjәтләри илә икиллиjини тәбрик едирәм.

---

[1] Ағ чиғjәр пәрдәсинин илтиһабы.

Јаша вә Шәрг гызыны һүрријјәтлә јашат!
Имза: кәндли гызы Мәлаһәт».

Исмәт ханым буну охудугда ихтијарсыз көзләриндән јаш төкүрдү.

—Гызым, көзләрини ач, бах будур севимли «Шәрг гадыны»нда тәбрикнамән чап олунмуш.

Мәлаһәт ган илә долмуш көзләрини ачды. Исмәт ханым журналы она көстәрәрәк тәбрики охуду. Исмәт ханым тәбрикнамәни охудугча Мәлаһәтин солғун додаглары тәбәссүм едиб өлүмүн ағыр пәнчәләри алтында дидиләрәк дәрин бир көкә чәкмәси илә һәјатыны битирди.

СОНА ХАЛА

...Он доггузунчу илдә, мајын ахырында, јај тә'тили мүнасибәтилә Бакыдан вәтәнә гајыдырдым. Бир нечә илдән бәри ајрылдығым гоһум-әгрәбам илә тез көрүшмәк арзусу, Кичик Гафгаз дағлары башында јајылмыш көзәл аб-һавалы вә мәнзәрәли «Ш» шәһәрини јенидән бир дә көрмәк шөвгү мәнә исти јолун әзијјәтини унутдурурду. Күнәш дағлар архасына кечәрәк гајиб олдугда мән дә шәһәрә варид олдум.

* * *

Сәһәр саат доггузда Сона халанын гапысыны дөјдүм. Сона хала гапыны ачды. Мәни көрчәк бојнума сарылды.

— Хош кәлмисән, оғлум, нә әчәб бизи јад етдин? Бујур, бујур, — дејә мәни ичәријә салды.

—Бәшир евдәдирми?

—Хејр, базара кедибдир, бу саат кәләр. Де көрүм, чајы һарада ичәчәксән? Бағчада, ја балконда?

—Сона хала, зәһмәт чәкмә, чај ичмишәм.

—Онда сән севкили бағчана бујур, мән дә бу саат кәлирәм. Буну дејәрәк, Сона хала отаға кирди. Мән дә бағчаја кетдим.

Һәгигәт бу бағчаны мән чох севирдим. Бу көзәл бағчаны бир гәдәр сејр етдикдән сонра Јасәмән хијабанында гојулмуш скамјада отурдум.

* * *

Сона хала јалан, јалтаглыг, алчаглыг севмәз, сағлам, еркәк тәбиәтли, уча гамәтли, ири чәсәдли бир гадын иди. Һәр кәсин чиркин әмәлини шах үзүнә дејәрди. Бунун белә хасијјәтини билиб, ондан чәкинәрдиләр. Со-

на халанын Бәширдән башга өвлады олмамышды. Бу тәк оғлуна нәһајәт дәрәчәдә мәһәббәт бағламышды. Сона халанын бирчә дәрди варды, о да оғлуну евләндирмәк иди. Бәшир исә бу ишдән бојун гачырырды, чүнки орта тәһсил көрмүш бир чаван, охумамыш гыз алмаг истәмирди. Охумуш гыз да о заман јох иди.

Сона хала әлиндә бир поднос, ичиндә бир стәкан чај, мүрәббә, гајмаг, јағ, јағлы фәтир, голунда сүфрә бағчаја дахил олараг, шүшәбәнд отагда масаја сүфрә салыб мәни ораја тәклиф етди.

—Је, оғлум, наһарымыз бир аз кеч олачагдыр. Бәшири көндәрмишәм базардан турач алсын, плов биширәчәјәм. Она кими ач гала билмәзсән.

Бурада Сона хала өз јашајышындан сөһбәт ачыб, бу чағачан Бәширин евләнмәмәсинин ондан өтрү бөјүк бир дәрд олдуғуну да јаныглы-јаныглы сөјләди.

— Јахшы, Бәшир инди нә бәһанә кәтирир, даһа али мәктәб тәһсилиндән әл чәкди ки.

—Һәмин дедијини јенә дејир: мән охумуш, ачыг көзән азәрбајчанлы гызы алачағам. Мән белә гызы һарадан тапым? Молланын горхусундан һансы мүсәлман чүр'әт едиб гызыны охуда биләр? Һәлә ачыг кәзмәк кәнарда галсын... Бу илдән дә Бәшир бир сөз араја атмыш, дејир: мән јени «пејғәмбәрин зүһуруну көзләјирәм, о көләр, мүсәлман гадынларынын чадраларыны башларындан атар, онлара охумағы әмр едәр, һүгугуну еркәкләрлә бәрабәр едәр, онда мән дә өзүм үчүн гыз бәјәниб севәрәм, аларам. Буна биз арвадлар дејәрик: «Өлмә, ешшәјим, өлмә, јаз көләр, јонча битәр».

Бу һалда гапы дөјүлдү. Сона хала чәлд ајаға галхараг:

—Јәгин Бәширдир. Мәним башым плов биширмәјә гарышачагдыр, сән чалыш ону јола кәтир. —Буну дејәрәк Сона хала кетди.

Бәшир мәним адымы ешитчәк гачараг јанына кәлди. Өпүшдүк, көрүшдүк.

—Нә көзәл олду кәлдин, мәктубундан белә көрүнүрдү ки, јајда мүаличә үчүн сулара кедәчәксән. Бу хәбәрдән чох мә'јус олмушдум. Билмирдим бу јај нә төвр кечирәчәјәм.

Бәширин солғун бәнизинә бахдыгда дедим:

—Әзизим, сәнин дә сулар мүаличәсинә еһтијачын вардыр.

Бәшир күлүмсүнәрәк деди:

—Мәним азарымын дәрманы јохдур...

— Демәк, јени «пејғәмбәрин» зүһуруну көзләмәли.

Бәшир буну ешитчәк әввәл тәәччүблә үзүмә бахды, сонра күлдү.

—Көрүнүр анамла үзунча сөһбәт етмисән,—деди.

—Бәли, өзүн дә билирсән нә барәдә, һәр һијләни ишләдиб, инди дә заваллы гадыны јени «пејғәмбәрин» зүһуру илә алдадырсан.

Бәшир деди:

—Бу фикир мәним дејил, бу күнләрдә бурада көрүшдүјүм сәјаһәтчи бир алманын дүшүнчәсидир; белә ки, бир күн дағын башында отуруб дәһшәтли гајаларымыза вә онларын арасындан шаггылты илә ахан чајлара тамаша едирдим. Бир дә көрдүм јанымда сәјаһәтчи либасында бир шәхс дурбин илә гајанын дөшүндәки әски имарәтә бахыр. Бир гәдәр бахдыгдан сонра үзүнү мәнә тәрәф чевириб азәрбајчанча сорушду:

—Бу әски имарәтин тарихини билирсинизми? Ким тәрәфиндән бина олмуш? Ораја кетмәјә јол вармы?

Мән онун тарихини сөјләдим вә сәјјаһы ораја апардым. Мәнимлә дост олду. Өмрүнүн чохуну Шәрг аләминин сәјаһәтиндә кечирмишмиш. Мәнә чох шејләр сөјләди. Ону да һәр шејдән артыг һејрәт вә дәһшәтә салан Шәрг гадынынын чәһаләт зүлмәтиндә боғуларағ, бәшәр һүгугундан мәһрум галмасы иди.

Сәјаһәтчи дејирди:

—Кәнч достум, бүтүн милләтләр өз тарихиндә чәһаләт дөврүнү сүрмүш. Инди дә вәһши һалында јашајан бир чох тајфалар вар, лакин һеч бир милләт өз гадыныны ислам гадыны кими торбаја салыб күнәшин ишығындан мәһрум етмәмишдир. Мәнчә һүрр јарәнмыш Шәрг гадыныны бу һалдан хилас етмәјә јени бир пејғәмбәр зүһуру лазымдыр.

Инди, әзизим, ешитдин ки, бу мәним һијләм дејил, алман алиминин фикридир.

Бу сөһбәтдән сонра евләнмәк мәсәләсинин нә гәдәр чәтин олдуғу јенә дә аралыға кәлди. Мән дедим:

—Нүмунә үчүн өзүндән башла, бир чаван гыз ал, тәрбијә вер, чадрасыны ат, өзүнлә ачыг кәздир. Билирәм, чох чәтинликләрә дүчар оларсан, лакин давам етмәк лазымдыр.

Бәшир бир гәдәр фикирдән сонра деди:

—Мәсләһәтин бәд дејил, ағлыма јатыр, анам да мәни раһат гојмур. Гој сән дејән олсун, көрәк ахыры нә көстәрәр.

Бу һалда Сона хала кәлди. Суаллы нәзәрлә үзүмә бахды. Мән дедим:

— Сона хала, оғлуну јола кәтирмишәм. Де көрүм, мәнә нә хәләт верәчәксән?

—Һәр нә истәсән, оғлум, горхурам Бәшир сөзүндән гача.

—Һеч вахт гача билмәз, бурада икиликдә гәт етмишик. Сәнә сөз верирәм ки, бу јај Бәширин тојуну етмәмиш бурадан кетмәјим. Архајын ол, Бәшир, бу ишә разысанмы?

—Разыјам.

—Сона хала, даһа узаға гојмаг лазым дејил. Сабаһдан гыз ахтармаға башларсан.

—Нә чохдур гыз, һансы бир бәјин, дөвләтли тачирин гапысына кетсәм, чох шадлыгла мәни гәбул едәчәкләр.

Бәшир деди:

—Ана, мәним дә шәртим вар, мәнә нә бәј вә нә дә дөвләтли тачир гызы лазым дејил, арајыб бир касыб гызы тапарсан. Архасыз олса даһа мүнасибдир, чүнки фикрим ону охудуб, тәрбијә вериб ачыг кәздирмәкдир. Һәркаһ бу фикрә мәнимлә шәриксәнсә, ишә башла, јохса һеч кәсин гапысына кетмә.

Сона хала деди:

—Бу әмрини чох шадлыгла гәбул едирәм, оғлум, мәнә дөвләт лазым дејил. Арвадыны ачыг сахлајачагсан она да бир сөзүм ола билмәз.

Сонра үзүнү мәнә тутуб деди:

—Мәним бу шадлығыма сәбәб сән олдун, оғлум, өләнә кими јадымдан чыхартмарам.

* * *

Һәмин јај Сона хала арзусуна чатды. Он сәккиз јашлы, һәлим тәбиәтли көзәл бир кәлин гајынанасы олду. Бәшир дә кәнч арвадыны өзү охутмаға вә тәрбијә вермәјә мәшғул олараг, јени бир һәјат кечирмәјә башлады. Һәр дәфә мәни көрдүкдә арвадынын охумаға олан һәвәсиндән, сә'јиндән, зәкасындан, һәр шеји тез көрүб көтүрмәсиндән сөјләрди вә атәшли дејәрди:

—Милјонларча белә зәкалары дөрд дивар ичәрисиндә саларағ, һәнуз ачылмамыш гөнчә кими саралыб-солдуруб гәбрә көндәрән инсанлара лә'нәт вә нифрәт етмәјә һаглы дејилмијәм? Бах, кечән чүмә Сүрәјјаны шәһәрин ермәни һиссәсинә кәзмәјә апармышдым. Заваллы гадын бурада доғулуб, он једди ил јашадығы һалда шәһәрин бу һиссәсини индијә гәдәр көрмәдијини мәнә сөјләди.

* * *

Августун ахырында бу бәхтијар аилә илә әлвида едәрәк, Бакыја гајытдым. Һәр он-он ики күндән бир Бәширдән мәктуб алырдым. О, кәнч арвадынын дәрсләриндә һәр анда ирәлиләмәсиндән, кәлән ил онун көзләрини ачыб мә'луматыны артырмаг үчүн сәјаһәтә апармаг фикриндән, өзүнүн вә анасынын Сүрәјјадан артыгча разы олмаларындан јазырды. Ара-сыра арвадыны ачыг кәздирмәк сәбәбинә авам чамаат тәрәфиндән онлара едилән әзијјәти дә гејд едирди. Кет-кедә Бәширин мәктублары бир шикајәтнамәјә дөнүрдү. Авам чамаат тәрәфиндән онларын үзәринә ачылан мүбаризәјә бир даһа давам етмәјәчәјини вә артыг дәрәчәдә әсәбиләшдијини мә'лум едирди. Сон мәктубунда:

—Гышын чыхмасыны көзләјирәм ки, арвадымы көтүрүб башга вилајәтә кедим,—дејә шикајәтләнирди.

Ахырда Бәширин мәктубу билмәррә кәсилди. Мән фикир етдим ки, Бәшир баһары көзләмәјиб башга јерә көчмүш, лакин кәлән фачиәли хәбәр мәни мә'јус вә пәришан етди. Белә ки, бир кечә Бәшир арвады илә шәһәрин Авропа һиссәсиндә дүзәлдилмиш мүсамирәдән гајытдыглары заман ики чаһил чавана раст кәлирләр. Чаванлар налајиг сөзләрлә Бәширин арвадына саташмаға башлајырлар, ахырда:

—Бу јава матышганы һараја апарырсан, гој бир гәдәр биз илә кәзсин,—дејә онларын өнүнү алырлар. Бәшир буна сәбир етмәјиб говға едир. Сүрәјја гәшш едиб јерә дүшүр. Чаһилләр исә бичарә Бәшири хәнчәр илә өлдүрүб гачырлар.

* * *

Шуралашмыш гырмызы Азәрбајчан, сосиалист инғилабынын илдөнүмүнү тәнтәнәли сурәтдә бајрам едирди.

Нефт пајтахты Бакы ади боз либасыны тәрк едәрәк, бинәтли ал донуну кејмишди. Евләр, балконлар, кәмиләр һамысы гырмызы бајраг вә гијмәтли халылар илә бәзәнмишди. Һәр јан күлшәндә лаләләртәк гызарырды. Саат 8-дән башланмыш иттифаглар өз бајраглары алтында, башда мусиги дәстәләри низамла һүрријјәт мејданына тәрәф јериш едирдиләр. Бу сел кими ахан мүхтәлиф дәстәләр сырасында һамынын нәзәрини өзүнә чәлб едән Азәрбајчан гадынлары дәстәси иди. Бу дәстәни тәшкил едән үзвләринин кимиси јеничә чадрасыны атмышды, кимиси һәлә буна чүр'әт етмәмишди. Киминин үзүндә шадлыг вә чүр'әт, кимисиндә горху вә һејрәт көрүнүрдү. Ичтимаи ишләрә јеничә гәдәм гојмуш бу гадынлар дәстәсинин башында дуран бајраглар, учабојлу, ирикөвдәли, садә милли либаслы гоча бир гадын иди. Хејли гајда вә низам илә дәстәни апарырды. Бизим дәстә бу гадынлар дәстәси архасынча кедирди. Гадынын јериши, әʼзасынын һәрәкәти мәнә таныш кәлирди. Бу бахт гадын үзүнү чевирәрәк:

—Керидә галма, низамы позма, чәркәни дүзәлт,—дејә уча сәслә команда етди.

Гадынын үзүнү көрдүкдә Сона хала олдуғуну билдим вә онун кечмиш фачиәли һәјаты јенидән хатырымдан бирәр-бирәр кәлиб кечди.

* * *

Бәширин фачиәли вәфатындан үч ај кечдикдән сонра арвады Сүрәјја ушаг доғаркән вәфат едир, бу исә Сона халаја јени бир дағ олур. Бичарә гадын бу һадисәдән сонра, јеничә дүнјаја кәлмиш гыз нәвәсини көтүрүб башга гәзада јашајан гоһумукилә көчүр. О заман-дан бәри Сона халадан хәбәрим јох иди. Инди онунла тезчә көрүшмәјә үрәјим төләсирди.

Дар күчәләрә кәлдикдә дәстәләр өз һәрәкәтләрини јатырмаға мәчбур олурдулар. Бу заман маскалар кејмиш актјорлар, мәнһус чар мә'мурларыны, руһаниләри, бәј, ханлары, буржујлары тәглид едәрәк ојун чыхарыб адамлары күлдүрүрдүләр. Иттифагән актјорларын автомобили гадынлар дәстәси мүгабилиндә дајанмышды. Молла ролуну ојнајан актјор Сона халаја саташмаг мәгсәдилә:

—А гоча гары, һеч һәја етмирсән ки, үзүнү ачыб бу намәһрәм кишиләрә көстәрирсән, о әлиндәки ал бајраг чәһәннәмдә бир гызыл илан олуб, сәни мүдам санчачагдыр... дејә зарафат етмәјә башлады.

—Кәс сәсини, гоча кафтар, сиз моллаларын зүлмүндән биз гадынлар, о чәһәннәми бурада чәкмишик, ихтијарыныз мәним әлимдә олсајды, һамынызы топлајыб бу Каспи дәнизинә атардым!—Буну дејиб Сона хала бајрағыны узадыб молланын әммамәсини јерә салды. Һәр тәрәфдән гәһгәһәләр учалды.

—Бу чүр'әтли гары кимдир?—дејә суаллар верилирди.

—Бу бизим Сона халамыздыр,—дејә гадынлар фәхр илә чаваб веридиләр.

Һүрријјәт мејданында, 26 Коммунар гәбирләри јанындакы рәсм-кечиддән сонра нитгләр башланды. Нитгләр битдикдән сонра дәстәләр јенә дә низам илә мүәјјән јерләринә тәрәф јериш етмәјә үз гојдулар. Мән хәбәр тутдум ки, Сона хала ахшам гадынлар клубунда тәртиб олунмуш јығынчагда олачагдыр. Ахшам олдугда Сона хала илә көрүшмәк мәгсәдилә гадынлар клубуна кетдим. Салона дахил олдугда Сона халаны күрсүдә нитг сөјләјән көрдүм. Сона хала дејирди:

— Бачылар! Сөзүмү гуртарараг дејирәм: биз индијә кими барама ичиндә дустаг јатан ипәкгурдуна бәнзәјирдик. О әлсиз-ајагсыз, көзсүз гурда топал дејәрләр. Ахырда о топал ганадланыб пәрванә олур, бараманы дешиб ишыға чыхыр. Биз дилсиз, ағызсыз топаллары да, әсарәт зәнчирини гырыб ишыглыға чыхаран Октјабр ингилабы јашасын, бир дә јашасын!

Сүрәкли алгышлар илә Сона хала күрсүдән енди. Мән онунла көрүшдүм, дәрдини мәнә сөјләди. Ахырда бир аһ чәкәрәк деди:

—Каш оғлум, Бәшир сағ олајды, бу азадә гадынлары көрәјди.

ЗАРАФАТ

Шаки гырх јашлы бир актјор иди. 15 јашындан башламыш көнүллү сифәтилә театрларда, мүсамирәләрдә иштирак етмишди вә һәр нөв әзијјәтә гатлашыб инди 25 иллик сә'j вә зәһмәтилә игтидарлы бир актјор олмушду. Јолдашлары Шакинин хатирини истәрдиләр, онунла зарафат етмәји севәрдиләр. Лакин Шаки сон заманларда чох әсәби олдуғуна көрә зарафатдан хошу кәлмәзди, инчијәрди. Јолдашлары исә, буна бахмајараг зарафатларыны даһа да шиддәтләндирирдиләр.

Шаки нәнәси илә бәрабәр бир балача отагда јашајырды. Пүстә нәнә 70 јашлы бир гары иди. Ушаглыгдан јетим галмыш нәвәси Шакини бәсләјиб бөјүтмүшдү. О, Шакини чох истәрди. Јалныз бирчә наразылығы Шакинин актјорлуг етмәсиндән иди. Диндар гары чох сә'j етди ки, нәвәсини бу ишдән дашындырсын,анчаг бачармады. Бу әмәл үстә Шакинин ахирәтдә чәһәннәмдә јанмасына бәрк инанмышды, она көрә мәһәррәмликдә тә'кијә сахларды, илдә бир ај әвәзинә үч ај оруч тутарды. Мәсчидә, пирә, сејидә нәзир едәрди ки, бәлкә аллаһ онун тәгсириндән кечә. Пүстә нәнә мәтбәхдә јатарды. Һәр кечә Шаки театрдан кәләнә кими ајыг галыб, онун јемәјини һазыр едәрди, сонра өзү раһат оларды. Ахыр вахтлар Шаки јухудан галхыб өз-өзүнә данышарды, көзләринә дүрлү-дүрлү шәкилләр көрүнүр гышгырарды. Бу заманлар Пүстә нәнә отаға кәлиб дејәрди:

—Көрүрсән? Бах, аллаһын гәзәби сәни тутмуш, төвбә елә, јола кәл, бу шејтан сәнәтини бурах.

— Нәнә, кет, раһат ол. Мәнә һеч зад олмамыш, мән өз ролуму өјрәнирәм. Гышгырмағыма фикир вермә.

Белә сөзләрлә Шаки Пүстә нәнәни сакит едәрди.

Пүстә нәнәнин тәрбијәси алтында бөјүмүш Шаки мөвһуматдан һәлә бүсбүтүн өзүнү хилас едә билмәмишди. Буну актјор јолдашлары билирдиләр.

* * *

Бир дәфә Шаки театрда олдуғу заман јолдашлары зарафат үчүн гәфәс ичиндә бир папағаны (тутугушу) кәтириб онун отағында кизләдирләр. Шаки кечәјарысы мәнзилинә кәлир. Пүстә нәнәнин јемәк һазыр етдијини көрүб дејир:

— Нәнә, һеч зад јемәјәчәјәм, сән кет раһат ол, мән дә јорулмушам, тез јатачағам.

Пүстә нәнә кедиб јатыр, лакин Шаки нә гәдәр сә'j едирсә дә јата билмир. Өз-өзүнә сөјләнмәјә башлајыр:

—Ah, јенә бу фикир бејними дәлир, мәни бир ан раһат гојмур. Мән кимәм? Нәјәм? Нә үчүн јаранмышам? Ахырда чүрүјүб бир овуч торпаг олмаг үчүнмү? Инсана бу мәшәггәт, бу әзијјәт, бу чәфалар нә үчүндүр? Јеjәрмиш, ичәрмиш, јатармыш, дурармыш. Инсанда бу әдавәт, бу рәзаләт, бу кин-күдурәт, бу бүхл-һәсәд нә үчүндүр? Бир нечә ил өмүр сүрәчәк инсана, бу топлар, түфәнкләр, низәләр, охлар, партлајан бомбалар нә үчүндүр? Һагг бирдир әкәр бу мүсәлман, бу христиан, бу кәбр, јәһуди нә үчүндүр? Ah, бу фикир бејними дешир, мәнә бир ан раһатлыг вермир. Күрреји-әрз јарандыгдан бәри тарихи-бәшәр, ган, чинајәт илә там долудур. Еј өзү кизли, ады һагг, чаһанда олачагмыдыр елә заман ки, инсан даһа ган төкмәјәчәкдир?

Бу һалда папаған Шакинин сәсиндән ојаныб бу өјрәндији кәлмәни дејир:

—Jox, jox, jox.

Буну ешитдикдә Шаки һејрәт вә тәлаш илә галхыр. Үрәји елә бәрк дөјүнүр ки, сәсини өзү ешидир. Су төкүб ичир, нәһајәт, башыны тутараг, отагда дәли кими кәзмәјә башлајыр.

—Мән ја дәли олмушам ки, гулағыма сәс кәлир, ја да ки, һәгигәтән гејбдән «јох» чавабыны алдым. Демәк инсан ган төкмәкдән өтрү јаранмыш?

Папаған:—бәли, бәли—дејә гышгырыр. Буну ешитдикдә хәстә актјор һәгиги дәли кими елә бир дәһшәтли гәһгәһә чәкир ки, бүтүн гоншулары јухудан ојадыр. Сонра јерә јыхылыр, үрәји кедир. Пүстә нәнә бу сәсдән диксиниб јериндән галхыр вә чәлд өзүнү отаға атыр. Шакини јерә сәрилмиш көрүб гышгырыг салыр. Гоншулар онун һарајына чәм олурлар вә чох сә'jдән сонра Шакини өзүнә кәтирирләр.

МҮАЛИЧӘ

Мәним рәфигим һәр чәһәтдән јахшы бир инсандыр, лакин аталарымыз: «Ејибсиз көзәл олмаз» демишдир. Мәним дә рәфигимин бирчә ејиби вардыр, о да гајәт әсәбидир. Әслинә бахсан, бу да ејиб дејил, модалы бир хәстәликдир.

Илк баһарын сонунда рәфигим тәбибләрдән бир консилиум дүзәлтдирәрәк, хәстәлијинә чарә диләмиш. Һәкимләр она белә бир мүаличә тәклиф етмишләр: «Бу үч ај јајы көзәл аб-һавалы вә аз шәнликли бир кәнд тапыб орада јашамағы сизә мәсләһәт көрүрүк. Билмәррә оху, јазы илә мәшғул олмајараг, вахтында јејиб, вахтында истираһәт етмәлисиниз. Үмидварыг ки, белә бир мүаличә илә хәстәлијиниз сиздән дәф олар».

Рәфигим Азәрбајчан кәндләрини бир-бир нәзәрдән кечирдикдән сонра бачысы јашадығы кәнддә дајаныр. Јај фәсли кирдикдә бачысына мәктуб јазыб һәкимләрин гәрарыны она билдирир. Бир нечә ил севкили гардашындан ајры дүшмүш бачы, хејли шадлыгла мә'лум едир ки: «Гардаш, дурмајыб тезликлә кәлсән вә өзүн илә һеч бир шеј кәтирмәјәсән, чүнки һәр шејимиз вардыр».

Бу хәбәри алдыгдан сонра рәфигим бачысынын габагламасына бахмајараг, өз адәти үзрә јорған-дөшәк, пуржунлу чарпајыдан тутмуш диш фырчасынадәк, малакан фургонуна долдуруб јола дүшдү.

* * *

Фургон илә сәјаһәт етмәк ләззәтини гәләмә алмагдан ваз кечирик, чүнки һәр бир азәри оғлунун өмрүндә бир дәфә дә олмуш олса, о «ләззәти» чәкмәсинә шүбһә етмирик. Бундан әлавә, доғрусу, о сәјаһәти лајигинчә тәсвир етмәдә өзүмүзү ачиз көрүрүк. Анчаг буну әлавә

етмәк истәјирик ки, фургон илә сәфәр едән шәхсә мәнзил башына чатана кими «сүмсүкут» оручу тутмағы әмр бујурмушлардыр. Данышмаг истәјәнләр, лалларын бармаг үсулу илә данышмаларына бәләд олмалыдырлар, чүнки ади дил илә данышдыгда елә бил дил мејдана чыхыр ки, ону анлајан бир дилчи бу бөјүк дүнјада һәлә тапылмамыш. Рәфигим биринчи дәфә фургон илә сәфәр етдијинә көрә (ушаглыгда етдији сәјаһәти несаба алмырыг) «сүмсүкут»у позуб фургончу малакан илә данышмаг истәмиш, лакин ики кәлмә демәјә мүвәффәг олмамыш, о да белә сурәтдә: «...ныгг, ван... ваj, да... уjн... jи...»

Нечә ки, көрүрсүнүз рәфигим анчаг «Иван дајы» дејә билмиш ки, о да фургончунун адыдыр. Рәфигим «и» һечасыны дедикдә фургон даша тохунараг мәтләбә дәхли олмајан бир «ныгг» кәлмәси мејдана чыхыр. «Ван» дедикдә араба јырғаланыб рәфигимин пенснесини јерә атыр, о да даш үстә дүшүб парча-парча олур. Бу вахт рәфигимдән бир «ваj» нидасы чыхыр. Далынча фургон чухура дүшүб рәфигими јухары елә атыр ки, бичарәнин башы кибиткаја тохунуб әзилир вә «уj...» етмәсинә сәбәб олур. Инди өзүнүз дә көрүрсүнүз ки, «сүмсүкут»у позанын чәзасы нә гәдәр бөјүк имиш.

Күнәш дағлара енән заман Иван дајынын «автомобили» курулту илә кәндә варид олур. Рәфигимин пишвазына чыхмыш бир сүрү бачысы ушаглары «дајым кәлди» дејә арабаны әһатә едирләр. Рәфигим исә фургонун ичиндә исти палтосуну, галошуну кејиб, шарфыны бојнуна долајыб вә чәтри әлинә алыб хејли вүгар илә арабадан енир. Ушаглар онун әтрафыны әһатә едирләр.

—Ај гырылмышлар, нә чохсунуз? Сизи үркүтмәсәк санамаг олмаз.—Ушаглар күлүшүрләр.

—Һәсән, нечә гардашсыныз?

—Дајы чан, бизә једди гардаш дејәрләр. Һамымыз гуллуғунда һазырыг, әмрини көзләјирик.

—Онда шејләримиз көтүрүн, кедәк.

—Бу саат, дајы чан,—дејә Һәсән фургона галхыб шејләри бир-бир ендирир.

Једди гардаш јүкләнәндән сонра фургонда рәфигимин бир мафраш јорған-дөшәји, чамаданы вә чарпајысы галыр.

—Ушаглар, кедәк, јердә галан шејләри дә кәлиб

Иван дајы илә кәтирәрсиниз,—дејә рәфигим карванын башыны чәкир. Бу вахт рәфигимин бачысы, једди јашар гызы Күлназ илә дарвазанын ағзында дуруб гардашыны көзләјирди. Онун горхусу бу шимарыг ушагдан иди, чүнки једди гардашын бу тәк бачысы вә өзүнүн сон бешији чох әзизләниб, азада бөјүмүшдү.

—Бах, гызым, дајын хәстәдир, сәс-күј севмир, кәрәк билмәррә надинчлији атасан. Онда дајын сәнә чох шеј алар. сәни дә севәр.

Бу һалда јүклү гардашлар һәјәтә дахил олурлар. Күлназ дајысыны исти палтона вә шарфа бүрүнмүш көрүб гәһгәһә илә күлмәјә башлајыр.

—Нијә күлүрсән, а шејтан гыз...—дејә рәфигим сорушур.

—Белә сәнә күлүрәм, гој кедим евдән јорған кәтирим, бүрүн.

Күлназын бу сөзләринә күлүшүрләр. Рәфигимин бачысы онун бојнуна сарыларағ:

—А гардаш, Күлназ демишкән, бу истидә нә үчүн белә бүрүнмүсән?

—Бачы, һалымы һеч сорма, лә'нәт малакан фургонуна да, она минәнә дә, јолда мәнә бир гәдәр сојуг дәјмиш вә фургон да мәни елә әзмиш ки, ајаг үстә дурмаға тагәтим јохдур, — дејәрәк рәфигим шикајәтләнир.

—Кәл ичәри, сојун, раһат ол, горхма буранын елә һавасы вардыр ки, ајагсыз кәлән ајаглы гајыдыр. Нә үчүн өзүнә јүк едиб бир белә шеј кәтирмисән? Мән сәни хәбәрдар етмәмишдимми? — дејә бачысы сорушду.

—Ана чан, дајымын шејинин чоху фургонда галмыш,— дејә һәсән күлүр.

—А бачы, өзүн билирсән ки, мән чох васвасыјам... кәрәк өз јорған-дөшәјимдә јатам ки, раһат олам.

—Елә сәни бу күнә салан о дејилми? Кәл ичәри, сојун, ајагларыны исти су илә јујум, раһат ол.

Рәфигим вә бачысы палаз илә дөшәнмиш отаға дахил олурлар.

—Бах, бу отағы сәнин үчүн һазыр етмишәм. Бир адам бураја кириб-чыхмајачагдыр, ушагларын күнләри бағда, бостанда кечир, гулагларын бир сәс ешитмәјәчәкдир,—дејә бачысы рәфигими архајын едир.

Рәфигим јујунуб, чамашырыны дәјишинчә, једди гардаш аналары илә бир бәрабәр онун отағыны дөшәјиб, пуржунлу чарпајысыны гурурлар, рәфигим дә сојунуб јеринә кирир вә сәфәрин шиддәтли әзијјәтиндән јорғун дүшдүјүнә көрә тезчә јухулајыр.

Једди гардашын аналары:

—Бах, дајыныз јатмыш, сәс олмасын,—дејә ушаглары онун отағындан узаг едир.

* * *

Арадан тәхминән бир саат кечмиш күнәшин сон зәррәләри үфүгдән гаиб олдугда, гызыл инәк дарвазанын ағзында елә бир бөјүртү салыр ки, санки имдад бәкләјән бир кәми бағырыр.

—Ај ушаглар, тез гапыны ачыб инәји ичәри салын, јохса дајыныз бу саат јухудан ојанар,—дејә аналары бағырыр.

Ушаглар гызыл инәји ичәри бурахыб баласыны јанына салырлар ки, сәсини кәссин. Әфсус ки, бу тәдарүк сәмәрәсиз галыр, чүнки биринчи мәләмәсиндән рәфигим јериндән дик атылыб галхыр вә дејир:

—Будур, кәнд мәишәтинин ләззәти башланыр.

Рәфигимин бачысы, гардашыны балконда кәзән көрүб бадјада көпүкләнән сүд илә ичәријә кирир.

—Чох јахшы вахтда дурмусан, гардашым, чајымыз һазырдыр.

—Мән өзүм дурмамышам, бачым, сизин азанчыныз дурғузмуш,—дејә рәфигим аһ чәкир.

Бачысы күләрәк:

—Сәнә сөз верирәм ки, сабаһдан бир дә о азанчынын сәсини ешитмәјәчәксән. Һәр сәһәр-ахшам сәнә бу јени сағылмыш сүддән верәчәјәм, ичәрсән, көр бир ајын әрзиндә көкәлиб јанагларын нечә лалә кими гызарачагдыр.

Буну дејиб рәфигимин бачысы отаға кириб чырағы јандырыр вә сонра бадјаны сүд илә јерә гојуб каса кәтирмәјә кедир вә сүддән бир гәдәр касаја долдуруб гардашына узадыр ки:

—Ал буну ич!

—Бачы, тохда, де көрүм бу сүдү нечә сағмысан?

—Бунун нечәси јохдур ки, бадјаны ики дизимин арасына гојуб инәјин әмчәкләрини бармагларым илә тутуб ашағы чәкмишәм, сүд дә чешмә кими ахыб бадјаја төкүлмүш. Белә ки шөвгүн вар, сәһәр сағанда кәл тамаша ет.

—Мән онун үчүн сорушмадым, инәјин саған вахт дөшлүјүн вардымы?

—Јох.

—Әлләрини сабун илә јумушдунму?

—Әлләрим тәртәмиз, күл кими, нә үчүн јујум?

—Онда бачы, сәнин бу сүдүнүн ичиндә бу саат милјонларла микроблар гарынча кими гајнашырлар. Мән ону ичә билмәрәм, мәни әфв едәрсән, чүнки буна һәкимләр разы дејил.

—А гардаш, елә һәкимләрин сөзүнә бахыб бу күнә дүшмүсән, васвасы олма, је, ич, көр нечә сағаларсан.

—Бачым, онлардан кечиб, мәним үчүн чај кәтир. Сәһәрдән мән дејән кими инәји сағарсан, сүдү биширәрсән, мән дә ичәрәм...

* * *

Мә'лумдур ки, кәнд әһли еркән јатыб еркән дә јухудан галхмағы адәт етмишдир. Одур ки, рәфигим дә шамдан сонра бу гануна табе олмаг истәди, лакин бир тәрәфдән һәлә еркән јатмаға адәт етмәмишди. Дикәр тәрәфдән дә гызыл инәјин сәсиндән һәјәчана кәлмиш өсәбләри гајдасынча раһат олмамышды. Она көрә дә тәбибләрин әмриндән чыхараг отуруб бир гәдәр китаб мүталиәсинә мәшғул олду. Сонра сојунуб, чырағы фарағат етди вә јеринә кириб раһат олмаг истәди. Елә јеничә јухуја кедирди ки, гулағына инчә, һәзин бир сәс кәлди. Фикир вердикдә көрдү ки, сәс отағын ичиндән кәлир. Кетдикчә сәс она јахынлашырды. Бир аздан сонра дикәр бир сәс дә она гошулду. Бу анда рәфигимин үзүнү бир шеј санчды. О, чәлд ајаға галхыб лампаны јандырды вә ону санчан һәрифи көрдү.

Рәфигим шәһәрдән тәдарүксүз кәлмәмишди. Чамаданы ачыб чунајыны чыхартды вә үзүнү онунла өртдү ки, һүнүләр она әзијјәт вермәсин.

—Инди, һәрифләр, «Шури-шаһназы» башлајын,—дејә рәфигим лампаны сөндүрүб јеринә кирди вә бир аздан сонра јухуја кетди. Бу вахт үфүгдән ај аһәстә-аһәстә чыхмаға башлады. Боз көпәк буну көрдүкдә рәфигимин пәнчәрәси алтында башыны көјә галдырыб һејбәтли сәси илә уламаға башлады. Бичарә рәфигим һөвлнак јериндән сычрајыб галхды вә јенә лампаны јандырды, сонра пәнчәрәни ачыб бағырды:

—Гудуз дәјмиш сәсини кәс.

Боз көпәк пәнчәрәдән бир гәдәр узаглашыб јенә уламаға башлады. Һәсән дајысынын сәсинә ојаныб һәјәтә чыхды вә бир одун гапыб боз көпәјә атды. Одун көпәјә нә тәһәр дәјдисә һејван өзүнү чардағын алтына сохуб узун-узады зинкилдәмәјә башлады, ахырда сакит олду. Лакин иш-ишдән кечмишди. Боз көпәјин уламағыны ешидиб, гоншу итләр дә ағыз-ағыза вериб улашмаға башладылар.

Рәфигим јорғана бүрүнүб пәнчәрәдән бу мусигини динләјәрәк сөјләјирди:

—«Бир аз шәнликли бир кәнд тапыб да орада бу үч ај јајы истираһәт етмәлисиниз ки, әсәбләриниз раһат олуб мөһкәмләшә». Бәли, әсәбләрим мөһкәмләшир, мөһтәрәм тәбибләрим.

* * *

Кечә јарыдан кечмишди, көпәкләрин сәсләри кәсилмиш, кәнд сүкута далмышды. Рәфигим үчүнчү дәфә лампаны сөндүрүб јеринә кирди, лакин јата билмәди, чүнки бу сәфәр дә отаға дөшәнмиш халылардан бирәләр јеринә дарашыб ону раһат олмаға гојмадылар. Јенә лампаны јандырыб палтарыны кејди вә отагда о баш-бу баша кетмәјә башлады. Ахырда тагәтдән дүшүб палтарлы јеринин үстә узанды. Јорғун бәдән раһатлыг тәләб едирди. Рәфигим нә вахт јухуја кетдијини дә билмәди.

Сүбһүн түлуунда, ејванда кечәләмиш чил хоруз ојаныб уча вә зил сәслә банлады:

Гу-гу-ригу.

Сон һәјәчаны чил хоруз өзүнә мәхсус бир тәрз илә битирди. Икинчи «гу-гу-ригу»да рәфигим дик атылды.

Заваллынын үрәји елә атланырды ки, санки бу саат партлајачагдыр. Рәфигим отағы арадыгда өз чәкмәсиндән башга әлинә бир шеј кечмәди, чәкмәнин бир тајыны әлинә кетүрүб, пәнчәрәни ачды. Чил хорузу ејванын сүраһысы үстә банлајан көрдү. Вар гүввәсилә чәкмәни чил хоруза атды, чил хоруз гығылты илә ејвандан јерә јыхылды. Бунун сәсинә тојуглар гышгырыг салдылар. Бунларын сәсләринә гоншу хоруз-тојуглар да гарышдылар, јатмышлары ојатдылар.

* * *

Рәфигим палтосуну кејиб галошларыны ајағына тахараг, ејванда о баш-бу баша кедиб, дәли кими өз-өзүнә

данышырды. Бачысы әлиндә бадја гызыл инәји сағмаға кетдикдә, гардашыны ејванда көрдү.

—Нә еркән дурмусан, а гардаш?

—Тәбибләрин әмрини јеринә јетирирәм, бачым. Сизин бу көзәл кәндинизин саф һавасыны удурам, бачым, — дејә рәфигим јенә дә һирсли о баш-бу баша јериш едирди.

— Чох көзәл фикирдир, гардашым, иншаллаһ бир һәфтәнин әрзиндә јанагларын гызарыб чыраг кими јаначагдыр. Бах, көрүрсән дөшүмә дөшлүк тахмышам, әлләрими дә сабун илә тәмиз јумушам. Даһа архајын ол,—дејә бачысы гызыл инәји сағмаға мәшғул олду. Бу вахт Һәсән һәјәтә чыхды вә дајысыны ејванда көрүб деди:

—Сабаһын хејир, дајы чан.

—Агибәтин хејир, бачыоғлу, анчаг билмирәм чил хорузун агибәти нә һалдадыр, хејирдир, ја шәр.

Бу һалда Һәсән чил хорузу ејванын алтына кирмиш көрүб дејир:

— Дајы чан, чил хоруз чаныны сизин јолунузда фәда етмиш.

—Демәк интигамымы чил хоруздан алмышам, чөнбәлән дәјмиш сүбһ түлуундан мәни ојадыб јатмаға гојмамыш, көрүнүр чәкмәм ону бәрк тутмушдур.

—Дајы чан, чәкмәниз бурда јохдур.

—Ахтар, көр һарададыр?

Һәсән ахтармаға башлајыр, ахырда чәкмәни көпәјин һининдә парчаланмыш тапыр, көпәк исә иши дујуб һәјәтдән гачыр.

—Дајы чан, боз көпәк чәкмәни парчалајыб бу һала салмыш дејир вә чәкмәни көстәрир.

— Демәк, боз көпәк дә мәндән интигамыны алмыш. Һәсән, бу кечә бүтүн кәндиниз мәнә мүһарибә е'лан етмишди, дүзү өзүмү мәғлуб санырам. Она көрә дә һәрб мејданындан гачырам. Чај ичәндән сонра кедиб карвансарадан Иван дајыны бураја чағырарсан.

—Нә үчүн, дајы чан?

—Мәнә лазымдыр.

—Баш үстә, дајы чан. Амма чил хорузун хатасыны чәкәчәксән, чүнки Күлназын севкили хорузудур.

Ејби јохдур, пул верәрәм, она бир көзәл хоруз аларсан. Инди чил хорузу көз өнүндән узаг ет.

Һәсән чил хорузу апарыб бағчада басдырыр вә сонра өһвалаты анасына сөјләјир.

Рәфигимин бачысы чај заманы гардашына дејир:

—Бачын сәнә гурбан олсун, көрүнүр бу кечә нараһат олмусан, һәр нә шеј ки, сәни нараһат едир сөјлә намысыны рәдд едим.

— Ај бачы, шаир демиш:

Дүшмән бир олса дә'фини асандыр ејләмәк
Вај ол заман ки, үз гоја дөрд бир кәнардан.

Инди сән заваллы, бунларын һансына чарә едәсән: бирәјә, һүнүјә, көпәкләрин, чаггалларын уламасына, хорузун банламасына вә гејри-гејри...

Бу һалда Иван дајы дахил олуб саламлашыр.

—Иван дајы, һачан шәһәрә гајыдачагсан?

—Бу саат фургону гошуб бураја кәлмишәм.

Миникләрин вармы?

—Хејр.

—Нечә мәни бураја кәтирмисән, елә дә шәһәрә гајтарачагсан.

—Баш үстә.

— А гардаш, нә едирсән? Белә дә иш олармы? Танышларымыз мәни мәзәммәт едәр ки, гардашыны бир күн дә сахламады. Сәнә бачын гурбан олсун, бир аз сәбир ет, ики күнүн әрзиндә елә өјрәнәчәксән, јанында топ да атсалар јухудан ојанмајачагсан.

—Бачы, һәркаһ мәни өлүмә көндәрмәк истәјирсәнсә галым.

— Аллаһ еләмәсин, гардаш, нә данышырсан.

—Онда мәнә мане олма...

* * *

Чајдан сонра једди гардаш, дајыларынын шејләрини Иван дајынын фургонуна дашыјырдылар. Чил хорузун өлүмүндән бихәбәр Күлназ, рәфигим илә бәрк дост олмушду, чүнки дајы онун үчүн чох шејләр кәтирмишди. Она көрә ону бурахмаг истәмирди.

—Күлназ, гызым, үч ајдан сонра Һәсәнә јазачағам, сәни шәһәрә кәтирсин, орада сәни мәктәбә гојачағам, кәлән јајда сәнинлә бәрабәр бураја кәләчәјәм.

Шејләр фургона гојулдугдан сонра рәфигим әлвида едәрәк фургона минди вә «сүмсүкут» оручуну тутуб јола рәван олду.

НАМУС

Ахшам вахты иди. Иjирми jашлы бир кәнч һәjәчанлы, бығларыны кәмирәрәк, отагда о баш-бу баша кәвинир, өз-өзүнә сөjләнирди.

—Jох, даһа сәбир касам долуб дашмыш... өлдүрмәсәм үрәjим сакит олмаз, дүшмәнләримин тә'нәли бахышларында, достларымын истеһзалы тәбәссүмләриндә буну ајдын охуjурам. Гочу Садығын оғлу Рәшид, гејрәтин, намусун һарада галмыш?

Кәнчин анасы јанашы отагда ахшам үчүн јемәк һазыр едиб сүфрәjә гоjурду. Јарыачыг гапы арасындан оғлунун сөзләрини ешидирди. Өлдүрәчәjи ким олдуғуну дуjурду. Ону сакит етмәк үчүн отаға кирди.

—Оғлум, хөрәjин соjуjур, кәл отур, jе,—дејә анасы Рәшиди јемәк отағына тәклиф етди.

—Ана, сәнин о дуз-чөрәjин, бу мәмәләриндән әмиздирдиjин сүдүн мән оғлуна һарам олсун.

—Ај оғлум, нә дејирсән, нә үчүн белә гәзәбә кәлмисән? Де көрүм, сәнә нә олмуш?

—Даһа бундан бетәр нә олачагдыр? Бачым Лејла мәним бу гејрәт папағымы о дикдабан чәкмәси алтына салыб тапдалајыр... Бу гәдәр гардашлары тәрәфиндән өлдүрүлән бачылардан ибрәт алмыр. Јохса о елә фикир едир ки, мән Шура һөкумәтиндән горхуб бу бинамуслуғу гәбул едәчәjәм? Хам хәjал... Һамы тәгсир сән анамдадыр...

—Рәшид, мән бәдбәхт нә етмишәм?

—Ону етмисән ки, Лејланы о бигејрәт Камилә вермәjә мән разы дејилдим, сән мәни вадар етдин. Дедин: «Камил охумуш чаван оғландыр, өзүнүн дә јахшы гуллуғу вар». Онун елм охудуғу башына дәjсин. Мәнә гејрәти, намусу лазымдыр, о да ки онда јохдур. Дејәрәм, Камил, бу арвадынын ипини чәк, сәһәрдән ахшама кими булварда јава гызлар кими ачыг кәзиб, онунла-бунунла

мырт вуруб күлүр, бизи рүсваj едир. Дејир сәнә борч дејил, арвад мәнимдир, нә сајаг сахлајачағам өзүм биләрәм.

—Оғлум, ачығын тутмасын, Камил доғру дејир, инди һамы Лејла кими ачыг кәзир. Горхма, бачын намуслу, исмәтли гыздыр. О елә иш тутмаз ки, сәнә, ја әринә алчаглыг кәтирә. Оғлум, гочубазлыг заманы кетди. Индичә асудә олмушуг. Атан заманы нә күн чәкдиjимизи билирсән? Күндүзләр дүшмәнләрин горхусундан раһат баjыра чыха билмәздик, кечәләр бир һәнирти кәлдикдә һамымыз дик атылардыг. Сән өзүн кечмишдә индики кими белә архајын кәзә биләрдинми?

Белә сөзләр илә анасы оғлуну сакит етмәjә чалышырды. Рәшид анасынын дедикләри сөздә һәгигәти һисс едирди. Доғрудан да атасы заманы бүтүн аиләнин күнү гара иди, һәмишә горху алтында јашајырдылар. Онун өзү мәктәбли бир ушаг олдуғу һалда атасынын әмрилә белинә тапанча бағламаға мәчбур иди. Бачысынын күнү даһа гара иди. О, атасынын горхусундан ки, сәнә намәһрәмин көзү саташар—отағындан кәнара чыха билмәзди. Анасы ону да доғру дејирди ки, о инди Шура һөкумәти заманы архајын кәзә билир. Лакин сабигдән ирс галмыш тәрбиjәнин тә'сири онда дәрин көк салмышды. Гадынларын ачыг вә азада кәзмәjинә о разы ола билмирди, чүнки надан атасындан вә чәми гоһум-әграбасындан алдығы јанлыш тәрбиjә үзүндән: «Ачыг кәзән гадында гејрәт намус олмаз» кими сөзләрә мөһкәм инанмышды.

Анасы, оғлуна етдиjи нәсиһәтин тә'сирини көрүб деди:

—Оғлум, һеч вахт унутма ки, дүшмәнләримиз атаны күдаза верән кими сәни дә вермәк истәjирләр. Онларын вәсвәсәсинә инанма, бөjүк бир аиләдән бир киши сән галмысан, сән дә тәләф олсан, мән күчәләрә дүшәрәм. Дур, оғлум, кедәк, хөрәjин соjуjур.

Анасынын сә'jи илә Рәшид бир гәдәр сакит олуб, jемәк отағына кечди.

* * *

Рәшиди jолдан чыхаранлар атасынын дүшмәнләри иди. Анасы Күлсүм буну јахшы билирди. Онлар көһнә әдавәти унутмамышдылар. Лакин Шура һөкумәтиндән чәкинәрәк ашкар чыхыш едә билмирдиләр. Һиjлә илә

629—6

Рәшиди тәләф етмәк истәјирдиләр. Онун бачысыны әлләриндә интигам алəти етмишдиләр.

Анасынын нәсиһәтиндән сонра Рәшид сакит олуб бачысына әзијјәт вермирди. Бир иттифаг да буна даһа артыг сәбәб олмушду. Белә ки, Рәшид сон заманлары тибб факүлтәсиндә тәһсил алан бир јәһуди гызына мәһәббәт бағламышды. Лија адында бу кәнч гыз, гоча анасы илә Лејла олан һәјәтдә јашајырдылар. Бу касыб аилә, анчаг бу ики нәфәрдән ибарәт иди. Лија өзү охудуғу һалда мүәллимлик едиб, хүсуси дәрс вермәклә һәм өзүнү вә һәм дә анасыны сахлајырды. Лија Лејла кими гарагаш, гаракөз бир гыз иди. Онларын бәдәнләри, бојлары да бир бичимдә иди. Лија Азәрбајчан дилини көзәлчә билирди. Лија Лејлаја русча дәрс верирди.

Рәшид Лија илә көрүшмәк гәсдилә бачысыкилә тез-тез кәлиб кедәрди. Лејла буна артыгча шад иди ки, гардашы она Лија илә кәзмәјә мане олмурду.

* * *

Рәшидин дүшмәнләри раһат олмурдулар. Онлар Күлсүмүн евини саһибсиз гојмаг фикриндә идиләр. Рәшиди төләф етмәк үчүн јени планлар чәкирдиләр. Лејланын далынча пусгучулар салыб, онун һара кетдијиндән вә нә иш тутдуғундан мә'лумат топлајараг Рәшидә адсыз мәктублар јазырдылар, мин дүрлү ифтиралар дүзәлдирдиләр. Лијаны да әлләриндә алəт етмишдиләр. Ону мүсамирәләрә дә'вәт едиб, Лејланы ора чәкмәк истәјирдиләр. Лакин Лејла ја кетмир, ја да кедәндә Камил илә кедирди. Бу исә онларын планларыны позурду.

Ахырда бир һадисәдән истифадә едәрәк дүшмәнләр Рәшиди төләјә салыб мәрамларына наил олдулар. Белә ки, бир гыш кечәси клубда костјумлу вә рәгсли мүсамирә верилирди. Кијев шәһәриндән кәлмиш Лијанын нишанлысы бу мүсамирәјә, намизәдилә бәрабәр Лејланы да тәклиф етди, лакин о разылыг едиб, кедә билмәјәчәјинә үзр истәди. Лија мүсамирәјә һазырланараг әнтиг костјум арајырды. Лејла, чеһиз кәтирдији әски Азәрбајчан бичими илә тикилмиш ипәк либасыны она көндәриб сорду:

—Лија, бу палтар јарармы?

Лија, бу әски чәпкән, күрдү катиби, бүзмә дарајы туманы вә гејриләрини көрдүкдә көзләри парлајараг деди:

—Аһ, нә көзәл палтардыр, мән өмрүмдә белә шејләр көрмәмишәм. Јәгинимдир ки, мүсамирәдә һамынын көзү мәндә олачагдыр.

Лија шадлығындан Лејланы гучаглајыб өпмәјә башлады.

— Инди, кеј көрүм, әјнинә нечә кәләчәкдир? — Лејла палтары она узатды.

Лија кејди санки бу либас онун бојуна бичилмишди. Бу палтарда Лија Лејлаја о гәдәр бәнзәјирди ки, сечмәк белә олмурду.

—Бәс башыма нә өртүм?—дејә Лија сорушду.

—Бу саат ону да дүзәлдәрәм,—дејә Лејла башга сандыгдан бир әски Иран тирмә шалы чыхарыб онун башына салды.

Саат доггуз јарымда Лија нишанлысы илә мүсамирәјә кетди. Дүшмәнләрин адамларындан бириси орада һазыр иди. О, Лијанын танышы иди. Ону белә либасда көрдүкдә әввәл танымады. Сонра онун палтарыны тә'риф едиб белә көзәл либасын ким вердијини сорушду. Лија нағыл етди вә әфсус етди ки, Лејла кәлә билмәди, О, бир гәдәр Лија илә сөһбәт етди. Сонра клубдан чыхыб кетди.

О кечәси Рәшид анасы илә нахош халасыны јохламаға кетмишди, халасы бәрк хәстә иди. Лејлаја да хәбәр верилмишди, амма о һәлә кәлиб чыхмамышды. Анасы Рәшиди евә көндәриб, өзү бачысынын јанында галды. Саат он тамамда Рәшид сојунуб јеринә кирди. Кечәнин бир вахты гапы дөјүлдү. Рәшид дик атылды. О, фикир етди ки, халасы кечинир, ону чағырырлар. Палтону чијнинә атыб гапыны ачды. Күркә бүрүнмүш намә'лум бир шәхс она бир мәктуб вериб чәлд кетди. Рәшид отаға гајыдыб мәктубу ачды, охуду, рәнки гачды. Кағыз әлиндә пајыз јарпағы кими әсирди.

—Јенә дүшмәнләримин ифтирасымы? Јох, бөһтана охшамыр... «Кәл өз көзүнлә көр» дејирләр. Бинамус бачы, халасы евдә чан верир, ону сон көрүшә чағырыр, о, клубда ашнабазлыг едир... Еј бигејрәт бачы, әкәр бу мәктубда јазылан доғру олурса, сәнин сабаһкы күнәш зијасыны көрмәјәчәјинә анд ичирәм! — Буну дејә Рәшид чәлд кејиниб тапанчасыны палтонун голтуг чибинә гојду, гапыны ачыб күчәјә чыхды. Һава ајаз иди. Рәшид палтонун бојнуну галдырыб јола дүшдү. Фикир вә хәјал ону елә апармышды ки, јолу азыб күчәләрдә долашырды. Өз-өзү илә данышырды: «Бачымы өлдүрмәјә

мәним ихтијарым вармы?» дејә өзүнә суал верирди. Нә үчүн? Камил она инаныб башына бурахыр. Мәкәр онда һеч намус һисси јохму?.. Јахшы олмазмы ки, апарым мәктубу она көстәрим... Јох, әввәл мәктубда јазыланы тәһгиг етмәк лазымдыр. Рәшид башыны галдырдыгда өзүнү клубун габағында көрдү. Ачыг гапыдан мусиги сәси кәлирди. Клуба дахил олмаг истәдикдә, көзү каридорда бир чаван оғлан илә Шәрг либасында бир кәнч гадына саташды. Гадын сағ диварда бәнд олунмуш ајнанын габағында дуруб башынын түкләрини дүзәлдирди. Рәшид онун үзүнү тамам көрә билмирди, лакин әјниндәки әски Шәрг либасы бачысы Лејланын олдуғуна шүбһә етмирди. Бу вахт оғлан ондан ајрылыб палтар сахлајан хидмәтчинин јанына кетди хидмәтчи палтолары гармагдан чыхарыб она верди. Оғлан палтону алыб гадына тәрәф кетди. Ону күрсү үстүнә гојуб шалы әлинә көтүрдү вә гадынын башына салды. Рәшидин бәдәнинә ләрзә дүшдү. О, Лејланын бу әски тирмә шалыны таныды. Бу вахт гапычы кәлди, ондан ичәри кирмәјә дә'вәтнамә истәди.

—Мән ичәри кирмәк истәмирәм, јолдашымы көзләјирәм,—дејә Рәшид чаваб верди.

— Бурада дурмаг олмаз, күчәдә көзләјә биләрсиниз,— дејә гапычы гапыны өртдү.

Рәшид күчәјә чыхды. Клубун гапысындан бир гәдәр узаглашыб пусгуда дурду. Арадан бир аз кечмиш оғлан илә гадын клубдан чыхдылар. Оғлан көз көздириб фајтон арады, тапмады. Сонра голуну гадынын голуна салыб јола дүшдүләр. Рәшид өзүнү бир дарвазаја гысыб, онлары ирәли бурахыб архаларынча дүшдү. Онлар тинә чатдыгда дурдулар. Рәшид чәлд бир сүтунун далында кизләнди. Күчәдә бир кәс јох иди. Бу заман јан күчәдән фајтон гаралтысы көрүндү, оғлан бир гәдәр ирәлиләјиб: «Фајтон, фајтон» дејә сәсләди. Рәшид бундан истифадә едәрәк тапанчасыны чыхарыб өзүнү гадынын үстүнә атды. Күлләнин атылмасы, гадынын јерә сәрилмәси бир анда олду. Оғлан өзүнү итириб, гышгырараг гачмаға башлады. Рәшид истәди ки, күлләнин бирисини дә онун башына сыхсын, Лија зәиф бир сәслә деди:

— Рәшид, нә үчүн мәни өлдүрдүн? Мән сәнә нә етмишәм?

Тапанча Рәшидин әлиндән дүшдү:

— Лија, сәнмисән? — дејә гышгырды.

Лакин Лијадан сәс чыхмады, чүнки онун чаван өмрү бир чәһаләт күлләсинә гурбан олмушду. Рәшид әјилиб она бахды.

— Шүбһәсиз, заваллы Лијадыр өз әлимлә севдијим күнаһсыз гызы ганына бојадым,—дејә фәрјад етди

Күлләнин сәсинә, Лијанын нишанлысынын гышгырығына күчәләрдән милисләрин фитләри галхмаға башлады.

Рәшид гачмаг фикриндә дејилди. О, бачысыны өлдүрмәк гәсдинә дүшән күндән гәт етмишди ки, хаһишини өмәлә кәтирдикдән сонра өз ихтијары илә һөкумәтә тәслим олачагдыр, о иди ки, милисләр әлләриндә силаһ ону әһатә етдикдә, Рәшид гачмајыб деди:

—Бу јәһуди гызыны бачым билиб, сәһвән өлдүрмүшәм, сизә тәслим олурам. Мәни милис идарәсинә апарын ки, шәһадәтими верим, буну дејә тапанчасыны онлара узатды.

Ону һәбсә алдылар. Дүшмәнләр мәрамларына чатдылар. Ики гоча гадынын үмид чырагларыны сөндүрдүләр.

* * *

Беш ајдан артыг иди ки, Рәшид һәбсханада јатырды. Бу күнләрдә онун мүһакимәси олачагды. Бу мүһакимәни Рәшид бөјүк изтираб вә тәлаш илә көзләјирди. Лакин онун бу һәјәчанына сәбәб, горху һисси дејилди ону тәшвишә салан о иди ки, шајәд мәһкәмәдә индики јени нәзәрләрини, дәрин дүшүнчәләрини, онда әмәлә кәлмиш бөјүк руһани тәғјирләрини сон сөзүндә чамаата лајигинчә јетирә биләчәкдирми? Она инаначаглармы? Јаинки ишини јүнкүлләшдирмәк үчүн бир һијлә саначаглармы? Рәшид сон фикирләриндән горхмурду, чүнки өзүнү гуртармаг мәгсәдиндә дејилди, бил, әкс мәһкәмәдән өзү үчүн ән ағыр чәза тәләб едәчәкди. О етдији силинмәз чинајәтдән сонра јашамаг тәмәннасында дејилди. Лакин өлүмә кедәркән, индијә кими фәхр илә тутдуғу јолун јанлыш олдуғуну өз һәмфикир вә һәммәсләки олан кәнч јолдашларына сүбут етмәк истәјирди. Онда зүһура кәлдији тәғјирләрин дүз вә сәмими олмасыны онлара анлатмаг истәјирди.

Бу тәғјирләр Рәшиддә бирдән әмәлә кәлмәмишдир. Әввәлләри һәбсханада јатаркән севдији гызы өлдүрмәси-

нин баиси бачысыны саныб, она дүшмәнчилији артмышды.

—Лијанын әсил гатили мән дејиләм, бачымдыр,— дејә ондан интигам алмаг истәрди. Анасына кәлдикдә она да әдавәт бағлајыб көрүшмәк истәмәзди... Бу исә көмәксиз галмыш заваллы ананын кечә-күндүз көз јашы төкмәјинә сәбәб олурду.

Һәр чүмә күнү, башга аналар вә арвадлар кими Күлсүм һәбсхананын габағында саатларча дуруб, оғлу илә көрүшмәк истәјирди. Лакин нөвбә она чатдыгда хәбәр вердиләр ки, мүгәссир анасы илә көрүшмәк истәмир. Һәтта Рәшид анасы кәтирдији шејләри дә гәбул етмирди. Бичарә ана һәбсхананын диварына сөјкәниб саатларча үрәк јахычы көз јашларыны төкәрди. Башга көрүшә кәлмиш аналар, арвадлар онун һалына ачыјырдылар. Буна бахмајараг Күлсүм һәр чүмә јенә кәлирди ки, бәлкә бу дәфә оғлу фикрини дәјишдириб, онунла көрүшәчәкдир, ја кәтирдији шејләри гәбул едәчәкдир. Үмиди пуча чыхырды. Онун һалына һәбсхананын гапычысы јанырды.

О, бир чүмә күнү, Күлсүмдән Рәшидин достларынын адларыны өјрәниб белә бир һијлә гурду; кәлән чүмә нөвбә Күлсүмә чатдыгда гапычы деди:

— Ана, оғлан шејләри гәбул едир, вер апарым.

Бичарә арвад севиндијиндән өзүнү итирмишди, әлләри әсә-әсә гәзетә бүкүлмүш чајы, гәнди, папиросу вә өзү биширмиш олдуғу һалва вә күлчәни она узатды.

—Оғлум, буну Рәшидә верәндә де ки, онун дәрдиндән белим бүкүлмүш, ағламагдан көзләримин нуру кетмиш. Бу күн-сабаһ бу гәм вә гүссәдән өләчәјәм, бирчә мәнлә көрүшсүн ки, гәбрә раһат кедим.

—Јахшы, анам дејәрәм. Горхма, оғлун сәнинлә көрүшәчәкдир, анчаг бир аз сәбир елә. Чох чаван достаглар сәнин оғлун кими әввәл вахтлар һеч кәси көрмәк истәмирләр, сонралар өзләри гоһумлары илә көрүшмәјә тәләсирләр.

Гапычы шејләри ондан алыб деди:

—Инди кет ана, үмидини кәсмә.

Күлсүм ондан разылыг едиб кетди. Гапычы шејләри Рәшидә достларынын бирисинин ады илә верди. Белә-ликлә, гапычы бир мүддәт һәм анасыны вә һәм дә оғлуну алдадараг, һәр икисини разы етди.

Рәшиди һәбсханада ајрыча камераја салмышдылар.

Буна онун өзү дә шад иди, чүнки һалы елә сүкут вә тәклији тәләб едирди.

Рәшид бүтүн күнләри саатларча јериндә узаныб дәрин фикирләрә далырды. Азадәлијин нә бөјүк сәадәт олдуғуну инди дүшүнүрдү... Уча вә кичик пәнчәрәдән дүшән күнәшин ишығынын нечә бөјүк бир не'мәт олдуғуну инди анлајырды:

—Мән нә үчүн бачымы бу ики бөјүк не'мәтдән мәһрум етмәк истәјирдим? Бизим арвадларымыз, анадан оландан гәбрә кедәнә кими белә һәбсханаларда јашајан достаглар дејилдирләрми? Инсафы, вичданы олан шәхс белә әдаләтсизлијә разы олармы?

Ачыг азадә кәзән гадынларда намус, исмәт олмаз... Бу фикир дүздүрмү? Демәк бүтүн мәдәни милләтләрин гадынлары намуссуздур... Бу нәзәриччә доғрудурму? Чаршаф јавалығын гаршысыны алар; бу һаглы бир тәдбирдирми?

Рәшид өз-өзүнә белә суаллары вериб, һәгигәт һарада олдуғуну дәрин дүшүнчәләрдән сонра арајыб тапырды. Узун кечәләр, тутдуғу чинајәтин ганлы мәнзәрәси көзләринин гаршысында бөјүјүрдү. Севкили Лијасынын солғун додагларындан чыхан «Рәшид, мәни нә үчүн өлдүрдүн, мән сәнә нә етмишдим?» сәсләри гулагларындан чыхмырды. Бә'зән дә бачысынын пәришан үзү, мүзтәриб көзләри, анасынын зәиф, гансыз симасы, мәзлум бахышлары көзләринин өнүндә чанланырды. Бә'зән дә јухусунда анасыны күчәләрдә диләнән көрүркән диксиниб ојанды. Бу заман Рәшидин јадына анасынын бу сөзләри дүшүрдү:

«Оғлум, дүшмәнләрин вәсвәсәсинә гулаг асыб, мәни күчәләрә салма, әсил бигејрәтлик будур, оғлум».

Рәшид бу ачы һәгигәти инди анлајырды.

— Доғрудан да, дүшмәнләримин бир сахта мәктубуна инаныб үч аиләни бәдбәхт етдим, буна намусму дејәрләр? Күнаһсыз Лијанын гоча анасыны күчәләрә атдым, белә гатил бағышланмаға лајигми? Јох, јох, — дејә Рәшид суалларына чаваб верирди.

* * *

Рәшид даһа анасынын көрүшүндән бојун гачырмырды. Һәр чүмә күләрүзлә ону гәбул едиб, мећрибан сөһбәтләр едәрди. Она тәсәллиләр верәрди. Күлсүм оғлунун белә тәғјиринә артыг шад иди. Бир дәфә Рәшид сорушду:

—Ана, нә үчүн бачым мәни көрмәјә кәлмир?

— Оғлум, сәндән горхур, сән тутулан күндән бәри бачын евдән һеч бир јерә чыхмыр, кечә-күндүз ағлајыр, бир ан рahат олмур. Көрдүјүн сағлам Лејла, әриjиб чөпә дөнмүшдүр. Дејир: «Гардашымын бәхбәхт олмасына баис мән олдум. Каш о јанымда олајды, башыма чаршаф салыб евдән бајыра чыхмағыма изин вермәјәjди.

Мән онун өмрини шадлыгла гәбул едәрдим».

Рәшид күлүмсәjиб деди:

—Горхмасын, мән ирәлики Рәшид дејиләм. Бу күндән сонра даһа һеч бир кәсдән чәкинмәjәрәк ачыг азадә, көнлү истәjән jерә кетсин. Ана, онлара чәлладлыг етдиjимиз jетәр, белә һәбсханаларда сахладығымыз бәсдир, онларын һүгугларына, мал вә чанларына, намусларына тохунмагларымыз бир намуссузлугдур. Гадынлар һәр чәһәтчә, еркәкләрлә мүсавидирләр. Бу садәчә шеjи мән бурада узун мүддәт дәрин фикирләшиб, дүшүнүб анладым.

Күлсүм, оғлунун дедиjи сөзләрин чохуну анламадыса да, онда олан бөjүк дәjишиклиjи һисс едирди.

—Ана, бу дедикләрими бачыма jетир вә кәлән чүмә дә мәним көрүшүмә кәтир. Она дејәчәк сөзләрим чохдур. Даһа дурма кет, бачымы шад ет...

Күлсүм шадлығындан өзүнү елә итирмишди ки, оғлу илә белә саламатлашмаjыб чәлд кетди.

* * *

Үч күн иди ки, вилајәт мәһкәмәсинин чинајәт шө'бәси тәрәфиндән Рәшидин ишинә бахылырды. Башгаларына ибрәт олмаг үчүн мәһкәмә чидди вә тәнтәнәли бир сурәтдә гурулмушду. Бөjүк мәһкәмә салону марагланан тамашачыларла долу иди. Бу күн мәһкәмәнин сону олдуғу үчүн кәлән адамларын сајы ики гат артмышды. Салонда гадынлар шө'бәсинин үзвләриндән башга гејри чаршафлы гадынлар да чох идиләр. Онлар мәһкәмәдән гатил үчүн е'дам чәзасы тәләб едирдиләр. Бу исә Күлсүмүн вә Лејланын үрәкләринә ох кими санчылырды.

Гадынлар шө'бәси тәрәфиндән тә'jин олунмуш натигин одлу чыхышы чамаата бөjүк тә'сир бурахмышды. Рәшидин һөкумәт тәрәфиндән тә'jин олунмуш вәкили бу тә'сири позмаға сә'j едирдисә дә, мүвәффәг олмады. Рәшид башыны ашағы салыб һеч кәсә бахмырды. Дәрин-дәрин фикирләрә далыб өзүнүн һарада олдуғуну дуjмурду.

—Вәтәндаш мүгәссир, сөз сизиндир,—дејә сәдр е'лан етди. Салонда елә сакитлик әмәлә кәлди ки, милчәк учсајды ганадларынын сәси ешидиләрди. Рәшид галхды. Jүзләрчә көзләр, онун зәриф, көзәл, лакин солғун симасына, ушаг бахышлы көзләринә, уча, инчә бојуна, гывырчыг сачларына дикилди.

Рәшид һәjәчана кәлмиш әсәбләрини, шиддәтли чарпан гәлбини сакит етмәк үчүн су истәди. Вердиләр, ичди, сонра зәиф, титрәк, хош сәслә сон сөзләрини башлады. Тәрчүмеји-һалыны, ичәрисиндә jашадығы мүһити, гочу атасындан алдығы тәрбијәни доғру, дүзкүн тәсвир едәрәк, етдиjи чинајәтә кечди. Онун нитги кәлдикчә jандырычы ода, кәскин гылынча дөнүрдү. Һәбсханада чәкдиjи бөjүк рuһи әзиjjәтдән сонра, өзүндә әмәлә кәлмиш тәрjирләри елә саф вә сәдагәтлә исбат етди ки, кимсәдә бир шүбһә изи белә галмады. Һамынын рәһмини, мәһәббәтини газанмаға мүвәффәг олду. Инди онун өлүмүнү һеч ким тәләб етмирди, бил'әкс азад олмасыны диләjирдиләр. Бир аз бундан әввәл е'дамыны тәләб едән гадынларын көзләриндә мәрһәмәт вә шәфгәт jашлары көрүнүрдү.

Рәшид нитгини битирәрәк үзүнү гадынлара тәрәф чевириб:

—Бачылар, мәним кими азад олмағыныза мане олан гара фикирли чаванлар вә бүтүн әрләр арадан көтүрүлмәлидир. Мән дә сизин рә'jинизә шәрик олараг мәһкәмәдән өзүмә ән ағыр чәза тәләб едирәм,—дејә Рәшид отурду.

Гадынлар тәрәфиндән «jох, jох, истәмирик» сәдасы галхды.

Мәһкәмә үзвләри мүшавирә отағына кечдиләр. Салонда сәсләр учалды, гызғын бәһсләр башланды. Гадынлардан бир нечәси Күлсүм вә Лејланы әһатә едиб:

—Горхмаjын, бачылар, бу ишдә өлүм jохдур,—дејә тәсәлли веридиләр.

Арадан jарым саат кечмиш сәдр үзвләрлә бәрабәр салона дахил олдулар. Һамы ајаға галхды. Бөjүк сүкут ичәрисиндә сәдр гәтнамәсини охуду.

—Мүгәссир дөрд ил мүддәтиндә азадлыгдан мәһрум едилир, лакин онун чаван вә сәмими бир инсан олдуғуну нәзәрә алараг чәзасы ики ил азалдылыр.

Салонда шадлыг сәдасы jүксәлмиш, адамлар севинч далғалары арасында ахын-ахын бајыра чыхырдылар.

«ЈОЛУХМА ХӘСТӘЛИК»

Илк баһар... Мајын көзәл күнләриндән бири иди. Ағачлар јашыл палтара бүрүнүб, сәһралар чичәкләрлә бәзәнмишди. Батумдан Тифлисә сүр'әтлә һәрәкәт едән дәмирјол гатары миникләрлә долу иди. Бунларын чоху, сәфәрин бу көзәл мәнзәрәсиндән истифадә едә билмәјирди; чүнки Гара дәнизин чылғын гәһгәһә илә һајгыран фыртыналарындан чох әзијјәт чәкмишдиләр. Онун үчүн дә инди кимиси узаныб јатмыш, кимиси дә мүркүләјирди.

Бу вәзијјәти кәнч Чәлил дә чәкмишди. Лакин өз јорғунлуғуна бахмајараг, купе пәнчәрәсини галдырыб баһарын саф һавасыны дәриндән тәнәффүс едирди. Һәр анда мәнзәрәсини дәјишән тәбиәт онда башга һисс вә тә'сир бурахырды.

Бу кәнч једди ил иди ки, Париждә тибб факүлтәсини икмал үчүн севкили вәтәниндән ајры дүшмүшдү. Бу аралыг Октјабр ингилабы зүһур едәрәк, даһа сонра Азәрбајчаны да шуралашдырмышды. Вәтәндән әлагәси кәсилмиш Чәлил, Париж мәтбуатында дәрч едилән провагасија хәбәрләри мүталиә едәркән мүтәәссир оларды. Чәлил һәр нә гәдәр бу хәбәрләрә инанмајырды, лакин јенә гәлбиндә бөјүк бир изтираб һисс едирди. О иди ки, Батума чатдыгда јорғунлуғуна бахмајараг, шәһәри кәзмәјә башламышды ки, бәлкә бир таныша раст кәлсин... Анчаг кимсәјә раст кәлмәмишди.

* * *

Гатар Тифлис стансијасына чатдыгда миникләр вагонлардан әчәлә илә енәрәк өзләрини буфетләрә сохмаға башладылар. Чәлил дә купедән енәрәк јерә дүшдү... Лакин јенә дә јемәк јемәдән әввәл таныш арамаг фикриндә иди. Анчаг гарынча кими гајнашан инсанлар сырасында һеч бир таныш тапмады. Гәзет, мәчмуә алыб буфетә кирди вә јемәк јемәјә мәшғул олду. Гатар һәрәкәт едәркән, Чәлил јенә вагона атылды... Бир гәдәр Тифлисин мәнзәрәләринә тамаша етдикдән сонра купесинә кәлди. Ичәри дахил олдугда пәнчәрә сәмтиндә гыса бојлу, зәиф әндамлы, батыгордлу, чалсачлы бир шәхси отурмуш көрдү. Бунун симасы Чәлилә таныш кәлди. Бу шәхс дә диггәтли бир нәзәрлә она бахырды.

Чәлил бунун гаршысында отураraг сорушду:

— Сиз мүәллим Мирзә Хәлилмисиниз?

— Бәли.

— Мәни таныјырмысыныз?

— Јәгин әски тәләбәләримдән бирисиниз... Лакин адынызы унутмушам.

— Бәли, мән сизин әски тәләбәнизәм, адым Чәлилдир. Доғру, доғру инди таныдым.

— Сиз Париждәми тәһсил едирсиниз?

— Бәли, тәһсилими битирмиш, инди вәтәнә гајыдырам.

— Чох көзәл... Артыг шадам, — дејә Мирзә Хәлил әлини узатды.

Чәлил јериндән галхараг ики әлилә онун әлини сыхды.

— Мөһтәрәм мүәллимим, сизи сағ вә саламат көрмәјимә мән дә артыг шадам.

Купедә бунлардан башга ики миник даһа варды. Лакин онлар үст јатачаг јерләрини галдырыб узанмышдылар. Бунларын сөһбәтләринә мане олан бир шеј јох иди.

Чәлил гоһум-әграбасынын, дост-ашналарынын сағ вә саламат олмағыны билдикдән сонра сөһбәти Азәрбајчанын сијаси вә ичтимаи вәзијјәтиндән ачмышды. Мирзә Хәлилин вердији мә'лумата тәәччүб едәрәк дејирди:

— Бизә чатан хәбәрләр бүсбүтүн бунун әксини анладырды, мөһтәрәм мүәллимим! Мән һәнуз Париждә тибб факүлтәсиндә тәһсил аларкән, гәт етмишдим ки, тәһсилими битирдикдән сонра вәтәнә евдәт едәм. Бакыда галмајыб Азәрбајчанын ән узаг вә мәдәнијјәтчә керидә галмыш гәзасында отураraг әһалисинә тибб јардымы едәм. Инди, сөһбәтимиздән сонра бу фикирдә даһа мөһкәм галмағы сизә сөз верирәм.

Мирзә Хәлил деди:

— Фикриниз чох көзәлдир, чүнки Азәрбајчанда тәһсилләрини битирмиш кәнч тәбибләримиз гәзалара кетмәкдән чәкинирләр. Һамысы Бакыда галмаг истәјир.

— Мирзə, кечмишдə Азəрбајчанда иситмə хəстəлији чох артыг дəрəчəдə иди, инди нə һалдадыр?

— Инди азалмагдадыр. Шура һөкумəти сəһијјə ишлəринə артыг диггəт верир. Лакин Азəрбајчанда јени бир «јолухма хəстəлик» пејда олмуш. Бу əчиб фəгəт чох көзəл «хəстəлик» бүтүн Азəрбајчаны бүрүјүр... еркək, гадын, чочуг, гоча һамысы бу «мəрəз»ə мүбтəла олурлар.

Чəлил тəəччүблə сорушду:

— Мөһтəрəм мүəллимим, о јолухучу хəстəлијə бир «көзəл» кəлмəси дə əлавə етдиниз... Буна мəн тəəччүб едирəм.

Мирзə Хəлил күлүмсəјиб деди:

— Бəли, бу «хəстəлијə» мүбтəла олан шəхслəр чох көзəллəширлəр, руһлары јүксəлир, зеһинləри итиləшир...

Чəлил тəəччүблə деди:

— Бу мəрəзин бə'зи нишанələри вəрəм хəстəлијинə бəнзəјир. Лакин, үмумијјətlə индијə кими көрүнмəмиш бир мəрəз... Шура һөкумəти бу хəстəлијин габағыны алмаг үчүн нə тəшəббүсдə булунур?

—Онун даһа да артмасына сə'ј едир.

Чəлил бу сөзləри ешитдикдə күləрək деди:

— Мөһтəрəм мирзə, зарафат етдијинизи индичə анладым.

— Хејр, зарафат етмəјирəм, лакин кечə кечмиш, сөһбəтимизи битирək... Сонра Бакыда көрүшүб бəрабəрликдə бу «мəрəз» һаггында данышарыг, инди исə раһат олаг.

Бир аздан сонра Мирзə Хəлил вə Чəлил купенин ачыг пəнчəрəсиндən ичəри төкүлəн гучаг-гучаг өлкүн ај ишыглары алтында ујујурларды.

* * *

Доктор Чəлил Бакыда иди. Нечə илləрдən бəри узаг дүшдүјү Бакыны кəзир, доланыр вə бу күнкү јенилик-ləрə чиддən севинирди. Бир күн Мирзə Хəлил илə көрүшəркəн күлмүш вə демишди:

— Мөһтəрəм мирзə, вагонда дедијиниз вə һəм дə мүбһəм сахладығыныз көзəл «мəрəз»и өзүм ахтарыб тапдым. Һал-һазырда онун микробуну тəһлил едирəм ки, асан бир үсул илə даһа шиддəтли инкишаф етдирəрəк Азəрбајчанын ən гаранлыг күшələринə нəшр едəм, һəтта бу көзəл «мəрəз»ин адыны да өјрəндим. Истəрсəниз сөјлəјим.

Мирзə күləрək:

— Һансы «мəрəз»дир?

— О, мааріф чичəјидир ки, гочадан тутмуш чочугларa гəдəр јајылмыш вə јајылмагдадыр

— Инди мəн дə буну пејвənd едəчəјимə сөз верир вə чидди чалышачағам.

ИКИ ДОСТ, ИКИ ДҮШМӘН

Августун исти күнләриндән бири иди. Мә'дәнчиләрин истираһәт евиндә наһардан сонра хәстәләрин бир тағымы бағчада көлкәли ағачларын алтында отуруб сөһбәт едирдиләр. Бунлардан Рәһман адлы бир ишчи вәтәндаш мүһарибәсиндә зүһур етмиш бир вәг'әни јолдашларына нағыл едирди. Онлар да отуруб артыг диггәтлә ону динләјирдиләр. Бу дәмдә истираһәт евинин һәкими әлиндә гәзет, одасындан чыхыб бағчаја кәлди. Ону көрдүкдә Рәһман сәсини кәсди.

— Јолдашлар, нә үчүн истираһәт евинин ганунуну позурсунуз? Тахтынызда узаныб раһат олмалысыныз, — дејә һәким онлары мәзәммәт етди.

Гоча ишчи Салман деди:

— Јолдаш Фәхрәддин, биз сүкуту позмајырыг: јухумуз да кәлмәјир. Јолдаш Рәһман вәтәндаш мүһарибәсиндән гајәт мараглы шејләр сөјләјир, рича едирик она мане олмајасыныз.

Һәким изин верди. Өзү дә скамјада отуруб гәзет охумаға мәшгул олду. Рәһман нағыл етмәјә башлады. Сөјләдији доғрудан да мараглы шеј иди. Һәтта Фәхрәддинин дә фикрини чәлб етмишди. О, гәзет охумағы бурахыб динләјирди. Рәһман нағылы битирди. Араја бәһс дүшдү. Чаван ишчи Нијази деди:

— Јәгин оғлу атасыны өлдүрдүкдә ким олдуғуну билмәмиш.

Гоча Салман деди:

— Бурада тәәччүблү бир шеј јохдур. Вәтәндаш мүһарибәсиндә белә иттифаглар чох олмушдур Ата оғлу, оғул атаны, гардаш гардашы өлдүрмүшләр.

— Нијази бу илдән фиргәјә намизәд јазылмышдыр, онда коммунизм гајәси һәлә мәһкәмләшмәмишдир, онун үчүн дә шүбһә едир.

— Јолдаш Мәрданын бу сөзүнә мән дә шәрикәм, — дејә Фәхрәддин тәсдиг етди.

— Вәтәндаш мүһарибәси гејри мүһарибәләрә бәнзәмәз. Бу синиф мүһарибәси, мәфкурә мүбаризәсидир. Бурада ата, оғул, гардаш, һәркаһ башга-башга мәсләкләрә мәнсуб исәләр, ади бир дүшмәндирләр.

— Коммунизми дәрин дүшүнсәниз, онун гајәсини јахшы анласаныз ата, ана, гоһум, дост, ашина һисси сизә галиб кәлмәз. Инди изниниз илә мән дә башыма кәлән бир вәг'әни сөјләјим...

— Сөјләјин, — дејә рича етдиләр.

Ишчиләр онун әски бир коммунист олдуғуну билирдиләр. Һәким гутусуну чыхарыб папиросуну јандырды, чәкди. Сонра һекајәјә шүру едәрәк деди:

— Сөјләдијим ајдын олмаг үчүн бир кечмишә әл атмалыјам. Мән кәндли өвладыјам. Кәндлинин әлиндә бир парча әкин јери олар, ону бечәриб мәһсулу илә өз чолуг-чочугларыны ачлыгдан сахлар. Мәним атам Сәфәрәлинин елә бир парча јери дә олмамыш, Һәсәнгулу ағаја рәнчбәрлик едәрәк мин мәшәггәт илә өз аиләсинә чөрәк газана билмиш.

Һәсәнгулу аға түндмәчаз бир мүлкәдар иди. Атам ондан артыг әзијјәт чәкәрди. Анам да ағалыгда гараваш иди. Бинәва көз јашындан башга, ханымлардан бир һәдијјә алмазды. Мәним дә вәзифәм ағалыг гапысында көтәк јемәк иди. О вахт мәним доггуз јашым вар иди. Бир иттифаг мәним бу дөјүш-сөјүшүмүн габағыны алмаға сәбәб олду. Һәсәнгулу ағанын өвлады јох иди. Он јашында гардашы оғлу Шаһбаз бәј онун ваһид вариси иди.

Бу ушаг атасыз, анасыз бир јетим иди. Шәһәрдә Лејли мәктәбдә тәрбијә алырды. Нағыл етдијим ил јај тә'тили мүнасибәтилә Шаһбаз, әмисикилә кәлди. Нөкәрләр, гаравашлар онун башына фырланырдылар. Нә етсинләр? Кәләчәк сәадәтләри онун әлиндә иди. Шаһбаз өзү һәлим бир чочуг иди, лакин јери кәлдикдә һөкмран бир синиф үзвү олдуғуну бирузә верирди. Биринчи гәдәмдән биз достлашдыг, бирликдә ојнадыг, бирликдә кәзәрдик. Шаһбазын горхусундан һеч кәс мәни инчидә билмәзди. Онун бу бөјүк јахшылығыны мән һеч бир вахт унутмарам. Шаһбаз һәмин јај мәнә русча әлифбаны өјрәтди. Бу исә кәләчәк сәадәтимә сәбәб олду. Амма Һәсәнгулу ағанын хилафи — рә'ји иди, јалныз Шаһбазын хатирәси үчүн бир сөз демәјирди. Бир иттифаг мәним мәһәббәтими

Шаһбаза даһа да артырды. Бир күн чајда чимәркән дәрин јерә дүшүб боғулурдум. Шаһбаз өзүнү атыб мәни чыхартды. Онун өзү јахшы үзмәк билмәјирди. Бу исә тутдуғу әмәлини бир гәдәр дә гијмәтләндирирди.

Јај битди, Шаһбаз охумаға кетди. Бизим үчүн јенә мәшәггәт күнләри башланды. Атам буна сәбир етмәјиб шәһәрә көчдү. Бир мүддәт ишсиз галды. Ахырда нефт заводунда фәһлә олду. Кәрәк Салман әминин јадына кәлә.

— Бәли, бәли, јахшы јадымдадыр, — дејә Салман тәсдиг етди.

— Түркдә бир мәсәл вар, дејәрләр: «Јағышдан чыхдым, јағмура дүшдүм». Биз дә Һәсәнгулу ағанын зүлмүндән хилас олдуг, завод саһиби Һачы Сәлимин чәнкәсинә дүшдүк. Ахырда атамын сол голуну машын кәсиб атды, азарханаја дүшдү. Атам нә гәдәр азарханада иди, Һачы Сәлим онун мәвачибини кәсмәјирди ки, шикајәт етмәсин. Сағаландан сонра бир шеј вермәјиб атамы күчәјә атды. Мәһкәмәјә дүшдүләрсә дә, нәтичәдә мәһкәмә ишчи завод саһибинә тәрәф кәсди. Әлил атам аралыгда хырдаватчылыг едәрәк артыг әзијјәт илә күндәлик чөрәјимизи газана билирди. Бурада мән мәктәбә дахил олуб сонра «Маариф» чәмијјәтинин јардымы илә орта тәһсил битирәрәк Ленинграда кетдим. Орада дарүлфүнунун тибб факүлтәсинә кирдим. Шаһбаз бәј илә көрүшдүк. Әски достлуғумуз јенә тәзәләнди. О вахт Шаһбаз институтда ме'марлыг охујурду. Мәни Шаһбаз бәјдән ајыран бир шеј вар идисә, о да синфи ајрылығы иди. Кет-кедә бу ајрылыг дәринләширди. Мән орта тәһсилдә охујан заман болшевик фиргәсинә кирмишдим. Бураја кәлдикдә фирғә тәшкилатында чалышмаға башладым. Буну Шаһбаз билирди. Бир дәфә бу барәдә мүбаһисәмиз олду.

— «Коммунизм утопијадыр» — дејә Шаһбаз мән илә бәһс етди.

— Пролетариат һөкумәт гурмаға гадир дејил, о вурар, дағыдар, бәлкә дә падшаһлығы јыхар, лакин үч күн дә олса һөкумәт апара билмәз...

— Нә үчүн?

— ...Чүнки тарихдә ишчи-кәндли һөкумәт сүрдүјү көрүлмәмишдир.

— Көрүлмәмишдир, инди исә көрүләр — дејә мән чаваб вердим.

— Сән бир чочуг кими бәһс едирсән, — дејә Шаһбаз һајғырды.

— Шаһбаз, һирсләнмәк лазым дејил, мәнә мәнтигли сүбутлар кәтир. Кечмишдә чох шејләр көрүнмәмишди, инди көрүнүр. «Тарихдә көрүнмәмишдир, она көрә олмаз» бу бир дәлил дејил ки, сән кәтирирсән. Мәнчә сән һәгигәти кизләдирсән, гәлбиндәкини ачыб демәјирсән.

— Мән нәји кизләдирәм? — дејә Шаһбаз сорду.

— Сән һөкм сүрән бир синфә мәнсубсан, ағалыгдан дүшмәк истәмәјирсән, мәтләб бурададыр.

—Доғру дејирсән, фәгәт мән фикрими кизләтмәјирәм, чүнки ајдын инанырам ки, һөкумәт сиз коммунистләрин әлинә дүшсә, инсанлары бөјүк фәлакәтә салачагсыныз. Иш силаһ күчүнә кәлирсә, мәни өз сыранызда јох, мүгабилиниздә көрәрсиниз.

Бу бәһсләрдән сонра мән Шаһбаздан чәкилмәјә башладым.

Бир кечә фирғә јолдашымызын мәнзилиндә кизли мүшавирә едирдик. Гәфләтән гапы дөјүлдү. Биз тәшвишә дүшдүк, ким исә мәни сәсләди. Гапыны ачдыг, Шаһбаз ичәри кириб деди:

— Тез олун, кағызларынызы тәләф един, жандармлар кәлирләр...

Биз чәлд кағызлары собаја атыб јандырдыг. Бир аздан сонра жандармлар еви әһатә етдиләр. Ичәријә сохулуб арамаға башладылар. Әлә һеч бир шеј дүшмәди. Жандармларын бири Шаһбаза диггәтлә бахыб деди:

— Бу студенти мән бураја кәлән көрдүм. Јәгин бунлара бизим кәләчәјимизи хәбәр вермиш.

Шаһбазы тутуб апардылар. Һәрчәнд әлдә бир сүбут јох иди, мән јенә тәшвишә дүшдүм. Шаһбазы бир кечә һәбсдә сахлајыб бурахдылар. Мәним илә көрүшдүкдә күләрәк деди:

— Һөкумәт әлејһинә ишләјәнләр сиз, һәбсә алынан мән. Бу иттифаг јолдашлар арасында Шаһбазын еһтирамыны артырды. Мән үчүнчү курсда оланда ата вә анам вәфат етмишди. Сағ галан бачым Таһирә иди. О да али ибтидаи мәктәби битирмишди. Ону һазырлашдырыб өзүм илә Петербурга кәтирдим, мамачалыг курсуна гојдум.

Шаһбаз Таһирәни тез-тез театрлара, консертләрә апарарды. Онун намуслу бир чаван олдуғу мәнә мә'лум иди. Она көрә дә бачым илә кәзмәләринә мане олмаздым. Кет-кедә Шаһбаз илә Таһирә арасында мәһәббәт төрәди.

Буну билдикдә горхуја дүшдүм; чүнки бунларын евләнмәси гејри-мүмкүн иди. Һәркаһ Шаһбазын өзү вә аиләси Һәсәнгулу аға да рә'ј версәјди, мән разы олмаздым. Она көрә Таһирәни ондан ајырыб көрүшмәјини гадаған етдим. Бу иттифаг бизим достлуғумузу позду. Таһирә мамачалыг курсуну битириб вәтәнинә гајытды. Бу вахт Феврал ингилабы башланды. 4-чү курс тибб тәләбәләринә шәһадәтнамә вериб, Алманија чәбһәсинә көндәрдиләр. Көндәриләнләр сырасында мән дә вар идим. Чәбһәдә әскәрләр арасында болшевизм вә мүһарибәни јатырмаг пропагандасы апардығым үчүн мәни тутуб һәбсханаја салдылар. Октјабр ингилабы мәни һәбсдән азад етди. Сонра вәтәндаш мүһарибәси башланды. Үч ил Сибирдә, ахырда Чәнуб чәбһәләриндә Гызыл Орду ичәрисиндә һәкимлик вәзифәсини ичра едирдим. Ијирминчи илдә Гызыл Орду илә Азәрбајчана дахил олдуг. Ијун әксингилабы үсјанда мән һәрби лазаретдә һәкимлик, бачым Таһирә исә шәфгәт бачысы вәзифәсини ифа едирди. Бачым Таһирә јолдаш Нијази кими һәмин ил болшевик фиргәсинә намизәд олмушду. Бир күн јаралылара бахыб јеничә одама кирмишдим ки, бир гәдәр истираһәт едәм, Таһирә дахил олуб деди:

— Јени бир јаралы кәтирмишләр, кәл бах.

— Јахшы, кет, бу саат кәләрәм, — дедим.

— Хәстәнин јарасы ағырдыр, һәр дәгигәси хәтәрлидир, дејә бачым јалварычы бир нәзәрлә үзүмә бахды.

Галхыб кетдим. Јаралы бинуш иди. Үзүндән ган гачыб мејит рәнкини алмышды. Јарасына диггәтлә бахдыгда хәтәрсиз бир јара олдуғуну билдим, лакин хәстәнин бәдәни гајәт зәиф иди. Јени азардан дурмуш адамын вүчудуна бәнзәјирди. Јараны јујуб бағладым. Сонра үмуми одаја алмағы әмр етдим. Бу вахт бачым мәнә јахынлашыб јаваш деди:

— Хәстәни тәк одаја гојмағы әмр ет.

— О нә үчүн?

— Сонра дејәрәм.

Мән хәстәни хүсуси одаја апармағы әмр вериб, мәнзилимә гајытдым.

Таһирәнин јаралыја тә'чили сурәтдә бахмаг тә'киди, мүәммалы тәклифи мәни шүбһәјә салмышды. Бурада бир сирр вар, — дејә фикрә кетдим. Арадан он дәгигә кечмиш Таһирә дә дахил олду.

— Јаралыны таныдынмы? — дејә сорду.

— Јох, кимдир?

— Шаһбаз бәј.

Мәни һејрәт көтүрдү. Дөрд ил ичәрисиндә нә гәдәр дәјишиклик... «Коммунизми силаһ күчү илә јүрүтмәк истәсәниз, мәни сыранызда јох, мүгабилиниздә көрәрсиниз» сөзү јадыма дүшдү.

— Шаһбаз бәј қөрпүнү динамитлә учурмаг истәдикдә, гаровулчу әскәр күллә илә вурмуш, — дејә Таһирә әлавә етди.

— Хәстәнин һалы инди нечәдир?

— Һушу кәлмиш, анчаг бөһран ичиндәдир.

— Һәрарәти нечәдир?

— 39,5.

— Һәкимләрдән ким бахыр?

— Јолдаш Иванов.

— Кедәк, — дејә галхдым.

Гәлбимдә бир изтираб илә Шаһбазын јанына кәлдим, нәбзини алдым.

— Јәгин маљарија илә хәстәләнмиш... Инди дә бу һәрарәт онун һәрарәтидир.

— Јарасындан һеч бир горху јохдур. Каш ағыр бир өлдүрүчү јара олајды.

— О нә үчүн? — дејә Таһирә изтираб илә сорду.

— Гызыл Орду илә мүһарибә едән әкс-ингилабчы ағанын, көрпү дағытмаға гәсд едән бир мүһәндисин чәзасы нә олдуғуну билирмисән?

Буну ешитдикдә Таһирәнин рәнки үзүндән гачды. Әсил мәһәббәт гәлбиндән һәлә чыхмадығыны бирузә верди.

— Хәстәјә бахмаға јолдаш Иванов кими тә'јин етмиш?

— Мәни.

— Сән јарамазсан.

— Нә үчүн?

— Мәсләһәт белә дир. Кет бачы Маркованы көндәр.

Таһирә мә'јус вә пәришан одадан чыхды. Бир аздан сонра Шаһбаз көзләрини ачды. Зәиф сәслә сорду:

— Мән һарадајам?

Мән сандалја алыб јанында отурдум. Шаһбаз бөһранлы көзләрини үзүмә дикди, диггәтлә бахды.

— Фәхрәддин, мән нә үчүн бурадајам?

— Шаһбаз, сән јаралысан, бура да хәстәханадыр.

— Дүшүнүрәм... Дүшмән әлиндәјәм.

— Гәм етмә, јаран јүнкүл јарадыр. Тезликлә сағаларсан...

— Сонра да күллә габағында...

— Биз хәстә илә мүһарибә етмәјирик. Даһа данышмаға изин вермәјирәм, — дејә мән ајаға галхдым. Бу һалда Маркова дахил олду.

— Јолдаш Маркова, бу хәстәјә сиз бахачагсыныз. Хәстәјә јарадан артыг малјарија әзијјәт верир. Кинә тә'јин едирәм. Күндә үч дәфә верәрсиниз. Чох су ичмәјә изин вермәјиниз, әвәзиндә чај вериниз. Мән гапыја тәрәф јөнәлдим. Гапыдан чыхдыгда гулағыма Шаһбаз тәрәфиндән — ики дост, ики дүшмән сәдасы дәјди.

* * *

Шаһбаз сүр'әтлә сағалырды. Бу исә ону шад етмәјирди. Бир дәфә Маркова онун јарасына јод сүртүб бағлајырмыш. Шаһбаз фүрсәт тапыб јод шүшәсини гапыб ичмәк истәдикдә бачы әлиндән алыр. Шаһбазын һалы мәни дәрин дүшүндүрүрдү. Сағалдыгдан сонра әввәл һәрби трибунал, сонра күллә габағында. Онун үчүн ничат јолу јох иди. Мәндән һеч бир јардым көзләмәјирди, чүнки билирди ки, мән коммунизм уғрунда һәр бир шејдән кечирәм. О билирди ки, мән онунла шәхсән сәмими достам, лакин мәфкурәчә дәрин дүшмән. «Ики дост ики дүшмән» мә'насы бу иди.

Сон заманлар Шаһбазда дәјишиклик көрүнүрдү. Гәлби ачыг данышыб күлүрдү. Һәтта шухлуг тәрзи илә бәһс дә едирди:

— Фәхрәддин, дедијими керијә алырам. Мән сизин һөкм сүрмәнизә үч күн вахт вермишдим, амма сиз үч илдир ки, һөкумәт апарырсыныз. Лакин өмрүнүзә аз галмышдыр...

— Сәнинлә мәним өмрүмә чатар, — дејә мән чаваб вердим.

* * *

Бир сәһәр нөвбәтчи бачы кабинәмә дахил олуб деди:

— Јолдаш Фәхрәддин, Шаһбаз бәј одасындан јох олмуш. Бу хәбәри ешитдикдә санки башыма бир илдырым чахды.

— Нөвбәтчи һәким кимдир? — дејә сордум.

— Јолдаш Иванов.

— Бураја чағырыныз.

Бачы кетди. Мән бөјүк изтирабда идим. Хәјалыма дүрлү-дүрлү шүбһәләр кәлди. Иванов дахил олду.

— Јолдаш Иванов, хәстә Шаһбаз бәј нечә олмуш?

— Јолдаш мүдир, һәр јери арајыб ахтарыш етмишәм. Көрдүм дејән јохдур. Мәним зәннимчә Шаһбаз бәј дүнән, чүмә күнү гачмышдыр, чүнки хәстә әскәрләрин көрүшүнә јахын адамлар, анчаг о күнү бурахылыр, о да команданын бурахылыш вәсигәсилә.

— Фикриниз мәнчә доғрудур, лакин Шаһбазын јанына бир кәс бурахылмамыш. Бурадан да мәним имзам илә вәсигә үзрә бурахылыр, бу да олмамыш.

— Шаһбаз бәји бурадан гачырмышлар, — дејә Иванов мә'налы нәзәрлә үзүмә бахды.

— Ким гачырмыш? Буну сиздән тәләб едирәм, — дејә сәсими учалтдым.

— Ону әркан һәрб тәрәфиндән тә'јин олунмуш фөвгәл'адә комисјон арајыб тапар!..

Шүбһәсиз, Иванов бу ишдә мәни мүгәссир едирди, етмәјә дә һаглы иди; чүнки мәним Шаһбаз илә әски достлуғум, ону јүнкүл јаралы оларкән ајры одаја бурахдығым вә сонра да она артыг диггәт етдијим, бунларын һамысы мәним әлејһимә иди.

Һәмин фикрә Фөвгәл'адә комисјон да кәлди. Комисјон тәрәфиндән апарылан истинтаг јени бир шеј ачды, о да чүмә күнү хәстәханадан мәним имзам илә бир гадынын дышарыја бурахылмасы, о гадын тәғјири-либас етмиш Шаһбаз бәј имиш.

Әлбәттә, комисјон мәни данышдырдыгда имза сахта олдуғуну асанлыгла исбат едәчәкдим, лакин мәни хоф вә шүбһәјә салан бачым Таһирә иди. Бу иттифаг дүшәндән бәри онунла көрүшмәмишдим. Бу һалда Маркова кабинәјә дахил олуб деди:

— Јолдаш мүдир, Таһирә дүнән ахшам шәһәрә кетмиш, индијә кими гајытмамыш...

Буну ешитдикдә бүтүн бәдәнимә бир ләрзә јајылды. Таһирәнин Шаһбазын далынча гачмасы мәнә ашкар олду. Титрәк бир сәслә Марковаја дедим:

— Јәгин танышкилдә кечикиб галмышдыр, кәлиб чыхар. Инди вәзифәниз далынча олунуз. — Маркова кетди. Бир аздан сонра комисјон мәни данышдырды.

— Јолдаш Фәхрәддин, чүмә күнү сизин изниниз илә дышарыја бурахылан кимдир? — дејә комисјон сәдри сорду.

— Елә иттифаг олмамыш.

— Бу имза сизиндирми? — дејә вәсигәни мәнә узатды.

Мән алыб диггәтлә бахдым, хәтт Таһирәнин олдуғуну билдим.

— Бу имза мәним дејил, сахтадыр.

— Кимин хәтти олдуғуну билдинизми?

— Бәли, бачым Таһирәниндир.

— Бу чинајәти јапмаға Таһирәни нә вә бәлкә ким вадар етмишдир?

— Әскидән Шаһбаз бәјә бағладығы вә бурада көрүшдүкдә тәзәләнән мәһәббәт.

Бу барәдә мән мүфәссәл мә'лумат вердим. Комисјон бир нечә суал-чавабдан сонра истинтагы битирди.

* * *

Мәним үчүн һәрби мәһкәмә гурулду. Комисјона вердијим шәһадәти бурада тәкрар етдим. Бу вахт мәһкәмә сәдри:

— Шаһиди кәтирин, — дејә әмр етди.

Бачым Таһирә дахил олду.

Сәдр. Вәтәндаш Таһирә, бу иш барәсиндә нә билирсиниз? Сөјләјиниз.

Таһирә. Сахта вәсигәни имза едән, Шаһбаз бәји өз либасымы кејиндириб гачырдан мәнәм. Сонра мән өзүм дә јапдығым чинајәтдән горхуб гачдым. Индијә кими шәһәрдә кизләнмишдим. Гардашымы мүгәссир етдијинизи билиб кәлмишәм. Гардашымын бу ишдә һеч бир әлагәси вә хәбәри јохдур. Һамысыны мән тәк өзүм етмишәм.

Сәдр. Шаһбаз бәји гачыртмагдан мәгсәдиниз нә иди?

Таһирә. Ону өлүмдән хилас етмәк.

Сәдр. Нә үчүн?

Таһирә. Мән ону севирәм.

Сәдр он дәгигә тәнәффүс е'лан едиб үзвләрлә мүшавирә одасына кетдиләр.

Бу заман Фөвгәл'адә комисјонун сәдри јаныма кәлиб деди:

— Јолдаш Фәхрәддин, мән истинтаг апардығым заман сизин бу ишдә мүгәссир олмадығыныза инанмышдым. Лакин шүбһәјә салан имзаныз иди. Ону да експертләр тәдгиг едиб ајдына чыхардылар. Бачынызын јох олмасы комисјон үзвләринин бир нечәсини шүбһәјә салмышды. Инди о да ајдынлыға чыхды.

Бу вахт сәдр, үзвләрлә мәһкәмә салонуна дахил олдулар. Сәдр мәһкәмәнин гәтнамәсини охуду. Мән азад олуб, Таһирә һәбсә алыныб јени мәһкәмә гурулачағыны е'лан етди. Лакин бинәва бачым јени мәһкәмәни көрмәди. Гәтнамә охундугдан сонра өзү илә кәтирдији сүлејманини ичиб јерә јыхылды. Сағалтмаг мүмкүн олмады. Чаныны Шаһбаз бәјә бағладығы ешгә фәда етди.

МИСТЕР ГРЕЈИН КӨПӘЈИ

Пуан Гај, Хан Гоу шәһәринин Нан Си чајынын саһилиндә әски бир дахмада гоча анасы илә јашајырды. Бу кәнч, күчә актјору иди. Өз шакирди балача Сен О илә базарларда, шәнликли күчәләрдә, чајханаларда ојун чыхартмаг, мәшһәкә јаратмаг вә маһны охумагла, күндәлик рузисини газанарды.

Бәхти кәтириб 60—70 гәпикдән чох газананда, о ахшамы, чөрәк вә соғандан әлавә, балыг да алыб шад евләринә кәләрди вә күчәдән һәјәтә дахил олдугда «Ана чан, јуј... јуј...» дејә ону сәсләрди.

Пуан Гајы чинлиләр севәрдиләр, лакин авропалылар ону көрмәк белә истәмәздиләр, чүнки Пуан Гај онларын пис хасиҗјәтләрини, мәғрурлугларыны, чинлиләрә едилән зүлмү понтамим тәрзи илә көзәлчәсинә көстәриб халгы күлдүрүрдү. Бунун үстә Пуан Гај авропалылар тәрәфиндән нечә дәфә көтәк јемишди. Лакин јенә дә онларын тәглидини чыхартмагдан сағынмазды. Анчаг шәһәрин Авропа һиссәсинә енмәкдән чәкинәрди.

Бир сәһәр Пуан Гај күчәдә һәсир салыб, үст палтарыны сојунуб ојун чыхарырды. Адамлар јығылыб она тамаша едирдиләр. Бу заман мистер Грејин ашпазы базардан азугә алыб евә гајыдырды. Мистерин мәшһур көпәји Боллу да онун архасынча кәлирди. Бу инкилис булдогу сәһиби кими гајәт кинли, дәһшәтли бир көпәк иди. Боллунун гапдығы ити вә инсаны әлиндән алмаг мүмкүн дејилди. Та үстүнә су төкмәјинчә тутдуғуну бурахмазды. Бу көпәк чинлиләрә чох әзиҗјәт верирди. Лакин мистер Грејин горхусундан кимсә ону вура билмәзди.

Боллу адамларын дәстәсинә јахынлашдыгда ушаглар: «Мистер Грејин көпәји кәлир» дејә гачмаға башладылар. Бөјүкләр дә кәнара чәкилдиләр. Бу заман Пуан Гај, архасы үстә узаныб ајаглары илә Сен О-ну тез-тез атыб-тутурду. Көпәјин диггәтини чәлб едән Пуан Гајын

һәсирин үстә илан кими узанан кәкили иди. Сен О ону көрдүкдә гышгырды. Пуан Гај, Сен О-ну јерә бурахыб чәлд галхды. Бу вахт көпәк Пуан Гајын архалығыны гапыб гачмаға башлады... Пуан Гај өз шејләрини шакирдинә тапшырыб көпәјин далынча гачды. Күчәдән даш јығыб көпәјә атырды. Лакин Боллу дашларын дәјмәјинә бахмајараг архалығы дишиндән салмырды. Дашын бири Боллунун ајағына бәрк дәјмишди. Лакин һөчәт көпәк јенә дә архалыгдан әл чәкмирди. Күчәни дөнәркән бир Чин полиси онун габағыны алды:

— Нә үчүн көпәјә даш атырсан?

— Көрмүрсәнми, көпәк архалығы апарыр...

— Көрүрәм вә көпәјин дә мистер Грејин олдуғуну билирәм.

— Демәли, мистер Грејин көпәји үчүн ганун јохдур...

— Пуан Гај, өзүн дә билирсән јохдур, нә үчүн сорушурсан? Ја архалығындан әл чәк, ја да чүр'әтин варса, кет мистердән ал.

— Кедәрәм вә архалығымы да аларам, — дејә Пуан Гај јола дүшдү. О даһа гачмырды, аһәстә кедиркән дәрин фикрә далмышды. Бөјүк вә улу вәтәнинин азғын, гудурмуш империалистләр пәнчәси алтында боғуларағ, сызлајараг мәһв олдуғуну дүшүнүрдү.

Бизим үчүн ничат јолу јохму? Һачана кими дөрд јүз милјонлуг Чин, вәһши авропалылар әлиндә ојунчаг олачагдыр, — дејә өз-өзүнә суал верирди.

— Вар, лакин биз бигејрәтләр, һамымыз ингилабчы Кантон ордусуна гарышыб вәтәнимизи империалистләр әлиндән хилас етмәк әвәзинә, ингилабчыларын гаршысына чыхыб бунларла мүһарибә едирик. Пуан Гај, башында белә фикирләр кәлиб мистер Грејин дарвазасына чатды вә чүр'әтлә ичәри кирди. Бу заман мистер Грej балконда отуруб гәзет охумаға мәшғул иди. О, итин ајағынын Пуан Гај тәрәфиндән јараланмасындан хәбәрдар иди. Инди гәзәбли вә сәбирсиз ону көзләјирди.

Мистер Грej башыны галдырыб Пуан Гајы көрдү вә ајаға галхараг ачыглы сорушду:

— Мәним итими сәнми вурмусан?

— Бәли, мән вурмушам. Архалығымы көтүрүб гачды, мән дә даш атдым ки, јерә салсын, лакин бурахмады.

— Сән билирсәнми ки, инкилис көпәји тутдуғуну бурахмаз?

— Бәли, инкилисләрин көпәкләри сащибләринә охшамышлар, тутдугларыны бурахмазлар.

— Доғрудур, сән үч бөјүк чинајәт етмисән, она көрә чәза алачагсан. Биринчиси будур ки, мәним севкили көпәјим Боллуну јараламысан...

— Мистер, сизин папағынызы вә ја башга шејинизи көпәк көтүрүб гачса, нә едәрсиниз?

— Тапанчамы чыхарыб вурарам, јериндә галар.

— Мән ки һәлә итинизи өлдүрмәмишәм.

— Сәнин һәддин нәдир ки, елә иш едә биләсән. Икинчи тәгсирин бах будур, — дејә мистер Грej она бир мәктуб көстәрди.

— Бу сәнин архалығынын чибиндән чыхмыш, билирсәнми нәдир?!

— Кантон әскәри достумдан кәлмиш мәктубдур.

— Јалан! Коммунист фиргәси тәрәфиндән нәшр олунмуш прогламасијадыр, сән о фиргәнин кизли үзвүсән вә ојун чыхармаг илә онун фикрини бурада јеридирсән.

Буну ешитдикдә Пуан Гај сәбир едә билмәјиб деди:

— Елә ки, сиз империалистләр биз чинлиләрлә рәфтар едирсиниз, ахыры һамымыз она кәләчәјик. Үчүнчү чинајәтими сөјләјин.

— Үчүнчү чинајәт одур ки, изинсиз мәним һәјәтимә кирмисән, о гапыда јазыланы охумадынмы?

— Хејр, орада нә јазылмышдыр?

Орада бу јазылмышдыр: «Чинлиләрә вә көпәкләрә дахил олмаг јасагдыр».

— Мистер о ганунму?

— Бәли, ганун.

— О гануну әʼлаһәзрәт Чорчми вермиш?

— Сус, ганмаз көпәк, ону мән вермишәм, һәр бир инкилисин әмри сиз вәһши чинлиләр үчүн ганундур.

— Онлары верәнләри ингилабчы Кантон тезликлә мәһв едәчәк.

Буну ешитдикдә ган мистер Грејин башына сычрады вә елә бағырды ки, бүтүн хидмәтчиләр сәсинә төкүлдү.

— Бу көпәји алын, о узун сачындан талвардан асын, мән әмр етмәдикчә хилас етмәсиниз, һајды!..

Заваллы Пуан Гајы тутуб талварын алтына кәтирдиләр. Мистер Грej дә балкондан ениб ораја кәлди.

— Инди ајы кими бағырарсан, — дејә «мәдәни, нәчиб» Грej, Пуан Гајы сөјмәјә башлады.

Пуан Гајы асаркән бозармыш додагларындан бир

кәлмә белә бурахмады. Лакин ганлы көзләриндән гәзәб атәши сачылырды. Грej чәнаблары инкилис «әдаләтини» ичра етдикдән сонра јенә балкона галхыб гәзет охумаға башлады. Арадан хејли кечмиш хидмәтчи чинли она чај кәтириркән Пуан Гајы азад етмәјини јадына салды. Мистер саата бахыб деди: «Һәлә ики дәгигә галмыш». Сонра гәзети масанын үстә гојуб чај ичмәјә башлады. Һәркаһ мистер Грej о заман дөнүб хидмәтчинин үзүнә бахсајды, онун бахышында өзүнә гаршы нифрәт әламәтләрини ајдын охујарды.

Мистер Грej чајыны ичиб ашағы енди вә Пуан Гајы хилас етмәји әмр верди. Ону азад етдиләр. Сонра мистер Грej гајчы кәтиртди вә өз әли илә Пуан Гајын о узун сачларыны кәсиб она узатды:

— Буну ал, сахла, та ки, тутдуғун чинајәти унутмајасан.

Сонра әмр етди ки, онун архалығыны версинләр. Пуан Гај илләрлә бәсләдији сачыны алыб:

— Мистер, мән дә анд ичирәм ки, һеч бир ан бу күнү унутмајачағам, бу күнә кими мән ингилабчы дејилдим, сиз бу сачлары кәсмәклә өз әлинизлә мәни ингилабчы кантончулар сырасына көндәрирсиниз, сизә артыгча тәшәккүр едирәм, — дејә Пуан Гај көтүрүлдү.

Алты ајдан артыг иди ки, Пуан Гај Кантон ингилабчы ордусунда шүчаәтлә дава едирди. Империалистләрин үмиди олан шимал ордусу Гызыл Кантон ордусунун дәһшәтли һүчумлары гаршысында давам едә билмәјиб әлләриндә олан кәнд вә шәһәрләри бошалтмаға мәчбур олурду.

Нөвбә Пуан Гајын вәтәни Хан Гоу шәһәринә чатмышды. Пуан Гај ирәлидә кедән бөлүјүн сырасында иди. Шәһәрә һүчум башланды. Пуан Гај гызмыш шир кими мүһарибә едирди. Ән атәшли јерә өзүнү атырды. Шәһәрә кирән биринчи Пуан Гај олду. Күнорта олдугда Хан Гоу Кантон әскәрләри тәрәфиндән алынды. Лакин күчәләрдә, ара-сыра күллә сәси кәлирди.

Пуан Гај, мистер Грej сакин олан күчә илә евләринә, анасыны јолухмаға кедирди. Бирдән гаршысына мистерин көпәји Боллу чыхды. Санки гәза Пуан Гајын интигамыны јердә гојмаг истәмирди. Пуан Гај чәлд түфәнки дөшүнә алыб ити нишанәјә көтүрдү. Күллә ачылдыгда көпәк јерә сәрилди. Пуан Гај кедиб онун гујруғундан тутду вә сүрүкләјәрәк мистер Грејин дарвазасы ағзына

кәтирди. Мистерин дарвазасы, гапылары, пәнчәрәләри бағлы иди. Һәјәтдә, евдә бир инсан көрүнмүрдү. Пуан Гај кәмәрини ачыб итин башына кечирди вә хејли чәтинлик илә дарвазадан асды. Сонра чиб китабчасыны чыхарыб бир вараг чырды, јазды, дарвазаја бәнд етди. Сонра фәхр илә охуду: «Инкилисләрә вә көпәкләрә ичәри дахил олмаг гадағандыр».

— Мистер Грej! Инди Пуан Гајы өләнә кими унутмазсан, — дејә јола дүшдү.

СОН ҮМИД

Үч јолдаш... Чар һөкумәтиндән галма үч төһфә... зәһмәткешләрин сабиг сулуглары[1], јени мәишәтин үфунәтли микроблары.

Бири буржуазија синфинин зәнкин вә шөһрәт саһиби, мүвәккили, исми Һәзрәтгулу. Сабигдә ики аға кәлмәсинин изафәсилә, бири башда, бири ахырда, Аға Һәзрәтгулу аға.

Дикәри сабигдә мүлкәдар, кәндлиләрин ағасы, јә'ни чәллады. Инди ишсиз Сәфдәргулу.

Үчүнчүсү, чар һөкумәтинин «халис» гуллугчусу, гочаман гурду, ләгәби «рүшвәтхор», исми Гулам.

Клублары: шәһәр бағчасынын аз шәнлик бир кушәсиндә, һасар дибиндә гојулмуш бир скамја.

Мүәјјән вахтлары: күнәш гүрубә енәр заманындан батана кими. Јевмијјә[2] мәшғулијјәтләри; ири дәнәли, сары рәнкли тәсбеһләри шаггылдадараг, «бәлаји-әзим»-дән хилас олмаг мүнасибәтилә түкәнмәз лаггырты, битмәз бәһс етмәк.

Инди өзләрини динләјәк.

— Гулам, бу күнү гәзетдә нә јени хәбәр вар? — дејә Һәзрәтгулу сорушду:

— Һәзрәтгулу аға, достларымызын ишләри чох писдир. Һәм дахилдә вә һәм харичдә. Бир сөзлә, ахыр нәфәсләридир.

— Сизә демишәм вә јенә дә дејирәм ки, Шура һөкумәтини јыхачаг бир гүввә варса, о да Инкилтәрә һөкумәтидир.

— Онун чәнкәсиндән гуртармаз! — дејә Сәфдәргулу бәј тәсбеһини шаггылдатды.

---

[1] Зәлиләри

[2] Күндәлик хәрч вә ја кәлир.

— «Европа һөкүмәтләри бирләширләр, Шура һөкүмәтинин сон нәфәсидир, бу сәнәни саламат чыхартмаз»... Бу сөзләри сиз чәнаблардан там једди илдир ки, ешидирәм, лакин бу динсизләр индијә кими сағ вә саламат јашајыб үстүмүздә ағалыгларыны сүрүрләр, — дејә Һәзрәтгулу ah чәкди.

— Јох, Һәзрәтгулу аға, даһа бу рәнк о рәнкдән дејил, Сәфдәргулу бәј доғру бујурур. Чемберлен бу һөкүмәти јыхмајынча сакит олмаз. Бу јахын заманда Франса, Италија вә башга Европа һөкүмәтләрини дә Шура һөкүмәти илә әлагәләрини гырмаға вадар едәчәкдир. Ондан сонра...

Сәдәфгулу бәј онун сөзүнү кәсәрәк:

— Ондан сонра Инкилтәрә һөкүмәти донанмасы илә Балтик дәнизиндән Ленинграда, гошун илә Һиндистандан Түркүстана, Чиндән Сибирә һүчумуну башлар. Бу тәрәфдән Полша, Румынија вә гејриләри јүрүш едиб, он күн ичәрисиндә бунлары мәһв едиб биз мәзлумлары да онларын чәнкәсиндән хилас едәрләр...

— Сәфдәргулу бәј, бәс түркләр? Онлары мејдана кәтирмәк? — дејә Гулам сорушду.

— Кимләр бу мүһарибәдә иштирак едәчәк мәсәләси илә мәним ишим јохдур. Һәр кәс олурса-олсун, мәним мүлкүмү гајтарыб өзүмә версин. Күчәләрлә кетдикдә о көзәл, јүксәк, кениш сарајларымы көрдүкдә, үрәјим ган илә долур, — дејә Һәзрәтгулу дәсмалыны чыхарыб јашармыш көзләрини силмәјә башлады.

Онун белә пәришан һалы бәһсинин хитаминә сәбәб олду. Сәфдәргулу бәј деди:

— Һәзрәтгулу, гәм етмә. Мән дә сабиг моллапапаг, ајағы чарыглы рәиҗҗәтләрими көрдүкдә ағлым башымдан чыхыр. Лакин гајым иман етмишәм ки, бу јахын заманда онларын боғаз кәндирләрини јенә дә мәним әлимә верәчәкләр. Онда көрәрсән ки, аналар нечә оғлан доғмуш!

— Сәфдәргулу бәј! Һачан? Һачан? — дејә Һәзрәтгулу налә етди.

— Мүәјјән вахтмы истәјирсән? — дејә Сәфдәргулу сорушду.

— Бәли, даһа мәним сәбир касам долуб дашмыш, көзләмәјә тагәтим галмамыш! Аллаһ-таала ағлымы нечә алдыса, јолдашларым кими харичи өлкәјә гачыб чанымы бу бидин залымлардан хилас етмәдим, — дејә Һәзрәтгулу ah-зар етди.

— Һәзрәтгулу, бу мөһтәрәм јолдашымыз Гуламын һүзурунда сәнә гәсәм[1] едирәм ки, үч аја кими бунлар мәһв олачаглар! Шура һөкүмәти онуллик бајрамыны көрмәјәчәкдир! Истәјирсән, сәнинлә бу барәдә әһд-пејман едим.

— Сәфдәргулу бәј, һәркаһ бу дедијин әмәлә кәләрсә, мән анд ичирәм ки, болшевикләр тутмуш о көзәл сарајымда сизә елә бир зијафәт верим ки, мисли индијә кими шәһәримиздә олмасын.

— Һәзрәтгулу аға, Сәфдәргулу бәјин дедијинә мән дә гајым инанмышам. Иран тәгвими јазыр ки, бу сәнә Европа һөкүмәтинин бир чәсими мәһв олачагдыр. Һәтта вахтыны да мүәјјән едир. Биз һесаба вурдуг, кәлиб октјабр ајынын сону чыхды. Буна нә дејирсән? — Гулам сорушду.

— Аллаһ-таала һәр икинизин дедикләрини доғруја чыхартсын.

Даһа күнәш батмагда иди. Јенә үмидлә Шура һөкүмәтинин «достлары» галхыб јола рәван олдулар.

* * *

Сабаһ Бөјүк Октјабр ингилабынын онуллији тамам олурду. Шәһәр бу бәзәк вә зинәти тарихиндә көрмәмишди. Һәр јан јаныр, парлајыр. Ал бајраглар, рәнкин зигијмәт халылар, ипәк халчаларла бәзәнмиш шәһәр биналары лаләли вә рәнкли чичәкли дағлара бәнзәјирди.

Сәнәт вә техника јени бир тәбиәт мејдана кәтирмишди.

Шәһәр бағчасында кениш бәзәк тәдарүкү битмишди. Ағачлар вә әски һасарлар кәнкбәрәнк фәнәр вә електрик лампалары илә бәзәнмишди. Чарһовузларда фәвварәләр дүзәлдилмишди. Бағ тамашачыларла долу иди. Күнәш гүрубә ениб гајиб олдугда, гәфләтән електрик енержиси бурахылыб, фәвварәләр ачылды. Һејрәтли бир мәнзәрә зүһур етди. Буну көрдүкдә чәми гәлбләрдә фәхр вә һејрәт доғду.

Ағызлардан шадлыг сәдасы учалды. Хејр, сәһв етдим. Әлләриндә сары тәсбеһ, өз скамјасында һазыр олмуш үч јараса буна һеч дә шад дејилдиләр. Көзләри гамашдыран бу нурдан башларыны ашағы салыб пәришан-һал отурмушдулар. Бирдән Һәзрәтгулу башыны галдырыб јолдашларына деди:

[1] Анд ичмәк.

— Сәфдәргулу бәј, гәсәмин нечә олду? Гулам, Иран тәгвимин һарада галды?

Сәфдәргулу бәјдән сәс чыхмады. Гулам исә өз-өзүнә: гәјиб олан күнәш, сабаһ нә хәбәрлә түлу едәчәк...

— Гулам, бунунла нә демәк истәјирсән? — дејә Һәзрәтгулу сорушду.

— Һеч, Ағамәһәммәд шаһ Гачарын ганлы вәг'әсини јад етдим.

— Демәк, һәлә үмидини кәсмәмишсән?

— Үмид кәсмәк — өлмәк демәкдир. Ким билир, бәлкә сабаһ көјдән шадлыг атәши төкүлдүкдә, достларымыз тәрәфиндән дә партлајан бомбалар јағачагдыр!..

— Сәфдәргулу бәј, нә дәрин фикрә кетмишсән, сөјләсәнә? — дејә Һәзрәтгулу сорушду. Сәфдәргулу башыны галдырыб деди:

— Һәр һалда сәрвахт олмалы, сабаһ евдән бајыра чыхмамалы. Инди исә кедәк, бурада галыб шадлыг етмәк бизә јарашмаз.

Һәзрәтгулу деди:

— Онда сабаһ бизә јығылыныз, көрәк башымыза нә кәлир!

Јени вә сон үмид илә галхыб кетдиләр.

* * *

Нојабрын једдиси... Бөјүк Октјабр ингилабынын ониллији! Сосиалист Шура Чүмһуријјәтинин шанлы бајрамы! Дүнјанын алтыда бир һиссәси ал бајраг алтында бу күн јүрүш едир:

Сағын! Јени һәјата кениш јол!..

Һекајәмизин гәһрәманлары, Ахунд Мир Чәфәрлә баһәм, һәмин күн Һәзрәтгулунун отағында отуруб арасы кәсилмәјән гызыл әскәр, матрос, комсомол, пионер, вә мүхтәлиф иттифаглар дәстәләринә тамаша едирдиләр. Ахунд Мир Чәфәр деди:

— Аллаһ-тааланын сәбри чох исә дә, гәзәби дә аз дејил! Чох белә асиләрин чаһи-чәлалыны бир көз гырпмада фөвт етмиш!

Һәзрәтгулунун сәбир касасы ашыб дашмышды. Ахундун бу сөзләринин үстүндә әсәби бир һал илә бағырды:

— Јалан, бир дә јалан!

— Һәзрәтгулу аға, аллаһы инкар едирсән? — дејә ахунд көзләрини бәрәлтди.

— Бәли, инкар едирәм! Аллаһ, пејғәмбәр, имам, дин, мәзһәб, ахирәт һеч бири јохдур. Һамысы јаландыр!..

— Киши әстәғфир ет, јохса, худавәнди-аләмин гәзәбинә кирифтар оларсан!..

Бу һалда мүсәлман гадынларынын дәстәси кәлиб кечирди.

— Бах, ахунд, бах! Одур, мүсәлман гадынлары әлләриндә гырмызы бајраглар, үзләри ачыг, намәһрәм кишиләрлә дәстәбазлыг едирләр. Даһа дини-исламдан нә галмыш? Бәс нә үчүн аллаһын гәзәби онлары тутмур. Нә үчүн она аси олан бу динсизләри он ил јашадыб белә бајрам етмәјә гојур? Нә үчүн гәзәби тутмур?

— Тутар! Лут гөвмү кими онлары да дәнизә гәрг едәр. Ад гөвмү кими даға-даша чапыб тәләф едәр, — дејә бағырды.

— Јалан! Бунларын һамысы ушаглар үчүн дүзәлтмә нағыллардыр...

— Сус! Надүрүст! Инди дә гур'аны инкар едирсән? — дејә Ахунд Мир Чәфәр ајаға галхды. — Белә бидинин евиндә мән отурмарам.

Иши белә көрдүкдә Гулам вә Сәфдәргулу бәј мүнагишәни јатырмаға сә'ј етдиләр.

— Ахунд Мир Чәфәр аға, рича едирәм әјләшәсиниз. Аға, Һәзрәтгулу ағаја бу ишләр артыг тә'сир етмиш, бир гәдәр сәрсәм етмишдир, — дејә Гулам ахунду сакит етмәјә башлады.

Сәфдәргулу бәј деди:

— Бинәва нә етсин? Буна давам етмәк олармы? Мәним дә ағлым чашыр? Аз галмышам мән дә онун кими аси олам.

Бу дәмдә көј үзүндә сејр едән аеропланлардан бурахылан червон ирилијиндә кағыз парчалары хәзан јарпаглары кими һавада учушмаға башлады. Буну көрдүкдә адамлар башларыны јухары галдырыб бахдылар.

— Гулам, јохса дедијин доғруја чыхыр, — дејә Һәзрәтгулу һејрәтлә көзләрини көјә зилләди.

Гулам чәлд өзүнү күчәјә атды.

— Ахунд, мәни бағышла, тәгсиримдән кеч!.. Худаја, сәнә аси дүшдүм, мән ачиз бәндәни әфв ет! — дејә Һәзрәтгулу дуа етмәјә башлады.

Бу вахт кағыз вәрәгләри јаваш-јаваш јерә төкүлмәкдә иди. Адамлар онлары гапараг охумаға мәшгүл олдулар. Гулам да бирини ушағын әлиндән гапыб тез ичәри

829—8

кирди. Бөјүк тәлашла, изтирабла, әлләри әсәрәк титрәк сәслә охумаға башлады:

«Јолдашлар, вәтәндашлар!

Гызыл һава Донанмасы тәрәфиндән, Бөјүк Октјабр ингилабынын онуллују мүнасибәтилә бәрабәр, бу күнкү шадлығымызы артыран јени бир хәбәрлә дә сизи тәбрик едирик. О да будур һавас телеграф акентлијинин вердији хәбәрә көрә, Һиндистан пролетариаты өз азадлығы үчүн Инкилтәрәјә гаршы үсјана башламышдыр.

Јашасын Бөјүк Октјабр ингилабы!

Аловлансын онун чаһана сачдығы гығылчымлары!».

Бу да сон үмид!

БАХ МӘН БУНА ЈОХАМ

Ибраһим чадра, папаг вә әски әлифба әлејһинә тәшкил олунмуш мәдәни һүчум кампанијасында иштирак едәрәк чох чалышдығы үчүн артыг јорулмушду. Мәнзилинә гајыдаркән, рәфиги Гуламкилдә бир гәдәр динчини алмағы вә онун хәстә оғлуну јолухмағы гәт етди.

Гапыдан ичәри дахил олдугда Гуламдан башга, гысабојлу, ортајашлы, башында 60—70 маната дәјән бир папағы олан һәкими маса үзәриндә отуруб, ресепт јазан көрдү. Гулам илә саламлашыб хәстә чочуғунун һалыны сорду.

— Мәдәни һүчум кампанијаныз нә чүр кечди? — дејә Гулам сорду.

— Чох көзәл вә шәнликли кечди, — дејә Ибраһим чаваб верди.

Доктор үзүнү она чевириб деди:

— Мәнчә күчәләрә дүшүб «чадра далој» деməјин һеч мә'насы јохдур. Белә шејләр өз-өзүнә мәһв олуб кедәсидир. Бурада ингилаб јох, тәкамүл јолу илә кетмәк лазымдыр. Јетишмәмиш бир мејвәни дәрмәкдән мәнфәәт әвәзинә зәрәр вә бәлкә дә хәта кәлә биләр. О ки галды, папаг мәсәләсинә, бунда мән һеч јохам. Үмумијјәтлә, бир тајфанын милли либасыны дәјишдирмәји мән тарихи сәһв һесаб едирәм, истәр ону дәјишдирән дәли Петро олсун, истәр Мустафа Камал.

Ибраһим:

— Мөһтәрәм доктор, — деди, — фикриниздән чох әскилик гохусу кәлир! Мәним аз да олмуш олса нәбатат елминдән бир гәдәр мә'луматым вардыр. Мин илдән зијадә мејвәси дәјмәјән нәбат етмәмишәм. Һәркаһ елә мејвә варса, онун дәјмәси чох узун вә бәлкә дә мүшкүл олдуғу үчүн дәриб һејванлара атылмасы лазым кәлир. О ки, галды папаг мәсәләсинә, һәкимләрдән папаг тәрәф-

дары олан шәхси индијә кими ешитмәмишдим, бил'әкс онлар папағын зәрәриндән сөјләмишләр...

— Јолдаш, онлар да сизин кими мәтләбә дәрин, кениш вә әтрафлы бахмамышлар. Либас пәр торпағын тәбиәтинә көрә јаранмышдыр. Әрәбистанда—әба, әммамә; Дағыстанда — јапынчы, башлыг; бизим Азәрбајчанда — сиз дејән јосма папаг, чуха. Һәмин јосма папаг — кәндлиләримизи јағмыр вахты јағышдан, гыш вахты гардан горудуғу кими јери кәлдикдә јастыг вәзифәсини дә ифа едир. Бу папағы кепка вә ја шљапа илә әвәз етмәк мүмкүндүрмү? — дејә һәким, дәјәрли мә'луматыны исбат етди.

Гулам доктора чаваб верәрәк:

— Нә үчүн мүмкүн дејил, — деди, — јај фәсли Муган вә Мил дүзләринин тәндир кими үзү гарсан истисиндә јосма папағын алтында тәр чешмә кими ахыб түрк кәндлиләрини ода јахаркән һәмин јердә малаганлар јүнкүл күлшән папагла башларыны күнәшин јандырычы шө'ләсиндән мүһафизә едирләр.

Доктор мәсәләјә, анчаг практики тәрәфдән јанашырды. Ону да сүбута јетирә билмәјирди. Ибраһим Гулама мүрачиәтлә деди:

— Доктор, папағын зәрәрини, кәсафәтини биздә она бир «намус» вә «мүгәддәс» кими бахылмағы вә економија чәһәтинчә кәндлијә әлверишли олмадығыны унудуб, фәгәт бир милләтчилик нөгтеји-нәзәриндән бахыр...

Сөһбәтин бу јериндә доктор саата бахыб:

— Јолдашлар, сөһбәтимиз чох мараглыдыр, фәгәт нахошлар мәни көзләјир, — дејә ајаға галхды вә худаһафиз едиб кетди.

Бу вахт Сәлимә нәнә подносда үч стәкан чај ичәри кирди.

— Хош кәлмишсән, оғлум, чохдан бәри бизи јад етмәјирсән, — дејә Сәлимә нәнә Ибраһими мәзәммәт етди.

— Сәлимә нәнә, шуғлум чохдур, вахт тапмајырам ки, кәлиб сәнинлә сөһбәт едәм...

— Әлбәттә, вахтыныз јохдур... Күндә бир һогга чыхардырсыныз...

Буну ешитдикчә Гулам күлмәјә башлады.

— Һеч бу күн анамын башына кәлән гәзиҗҗәдән хәбәрин вармы?

— Сәлимә нәнә, нә олмуш? Сөјләјиниз, — дејә Ибраһим ричә етди.

— Нә сөјләјим? Абыр-һәја чыхды кетди...

— Сәлимә нәнә, бирчә мәним бу јанымда отур, бу чајы да ичә-ичә мәнә нағыл ет, көрүм бу күн башына нә ишкәлмиш? Јохса сәнин чанына, бу саат дуруб кедәрәм.

— Отур, отур, оғлум, сөјләрәм. Бу сәһәр ушаглар үчүн јумурта алмаға дүкана кетмишдим. Јумурталары алыб чаршафымын учуна бүкдүм. Евә гајыданда сизин дәстәләрә раст кәлдим. Онлар јанымдан кечәндә бир дәчәл ушаг «чадра далој» дејә чаршафымы башымдан дартыб јерә салды. Јумурталар чилик-чилик олду. Ағзыма кәләни дедим. Һаҗасыз адамлар да «чадра далој» дејә күлмәјә башладылар...

Буну ешитчәк Ибраһим гәһгәһә илә күлмәјә башлады. Гулам да она гошулду. Сонра Сәлимә нәнә деди:

— Дединиз: падшаһ олмасын.

— Дедик: олмасын.

— Дединиз: дөвләтли олмасын.

— Дедик: олмасын.

— Дединиз: бәј, хан, ага, хозејин олмасын.

— Дедик: олмасын.

— Инди дә дејирсиниз ки, чадра олмасын. Бах, мән буна јохам!..

Бу вахт һәјәтдә гышгырыг гопду.

— Јенә Мәшәди Сәфәр арвадыны дөјүр. Һараја кедим, — дејә Сәлимә нәнә һәјәтә чыхды.

— Гулам, Мәшәди Сәфәр кимдир? — дејә Ибраһим сорду.

— Мәшәди Сәфәр бу евин саһибидир. Өзү дә гузу чилдинә кирмиш бир гурддур. Данышанда дејирсән ки, әски бир коммунистдир. Ләгәби дә «Сијасәтчи»дир. Јәгин ки, бир аздан сонра өзү бураја кәләчәкдир; чүнки һәр бир белә иттифагда мәним јанымда өзүнү сафа чыхарыб, арвады Сәкинәни тагсырландырыр.

Доғрудан да бир аздан сонра Мәшәди Сәфәр сөјләнә-сөјләнә ичәри кирди. Чаванларла саламлашды. Ибраһимә ишарә едәрәк:

— Јәгин јолдаш да фикир едәчәкдир ки, мән давакар, арвад инчидән бир адамам. Әсла, јох. Мирзә Гулам тәсдиг едәр ки, мән көһнәпәрәст дејиләм. Оғлум да онун јанында охујур, гызымы да бу илдән ушаг бағчасына гојмушам, анчаг бу еви јыхылмыш арвад евини-ешијини атыб күчәләрә дүшүбдүр ки, мән молланын тәглидини чыхаранлара тамаша едәчәјәм. Мән демәјирәм ки, тама-

ша етмәсин, лакин габагча евини, һәјәтини сүпүрсүн, хәрәји һазыр етсин, ушагларын гарныны доjдурсун, сонра һансы чәһәннәмә истәjирсә, итилиб кетсин. Мирзә Гулам билир ки, мән бу арваддан нә әзиjjәт вә мәшәггәт чәкирәм. Нә үчүн? Чүнки бу бәдбәхт гызы бәдбәхт, елмсиздир, аj каш бу Шура һөкумәти отуз-гырх ил бундан ирәли кәлмиш олајды! Онда биз дә охумуш, тәрбиjәли аилә саһиби олмушдуг.

Бурада Мәшәди Сәфәр бир нәфәсини алыб күрсүдә отурду.

— Мирзә Гулам, мәни jолдашла таныш етмәдин. Jолдаш нә иш саһибидир?..

— Аj Мәшәди Сәфәр, гурма саат кими арамсыз зынгровуну чалырсан. Һеч фүрсәт верирсәнми ки, таныш едим? — дејә Гулам чаваб верди. Сонра мәшәдиjә мә'налы бахышла:

— Бизим jолдаш јазычыдыр!

Мәшәди Сәфәр, буну ешитчәк, чәлд jериндән галхыб ики әли илә Ибраһимин әлини сыхараг:

— Jолдаш, сизинлә таныш олмаға чох шадам! Мән јазычылары артыг дәрәчәдә севирәм. Бәлкә артыг-әскик сөз данышдым, мәни әфв едәсиниз. Мән өзүм чох бисавад адамам; Гәзет-журнал кечә вә күндүз әлимдән дүшмүр. Әләлхүсус сиjасәти чох севирәм. Ләгәбим дә «Сиjасәтчи»дир. Анчаг jолдаш, Шура һөкумәтинин бир сиjасәтини мән баша дүшә билмәдим. Бу барәдә фикринизи билмәк истәрәм.

— Дединиз: аллаһ jохдур.

— Дедик: jохдур.

— Дединиз: пеjғәмбәр, имам jохдур.

— Дедик: jохдур.

— Дединиз: дин, мәзһәб, шәриәт, гур'ан, оруч, намаз jохдур.

— Дедик: jохдур.

— Дединиз: мәсчид, молла, сеjид, мәрсиjәхан jохдур.

— Дедик: jохдур.

— Дединиз: үнас илә зүкур мүсавидир.

— Дедик: мүсавидир.

— Ахырда дединиз: әскидән бизә мирас галмыш чадра jох олсун:

— Дедик: jох олсун.

— Инди дә дејирсиниз ки, папаг да jох олсун. Бах, бунда мән jохам.

Буну ешитдикдә Ибраһим күлүмсүнәрәк деди:

— Мәшәди Сәфәр, бир белә «мүгәддәс» шеjдән әл чәкә билдин, нә үчүн бу «намус» папағындан әл чәкә билмәjирсән?

— Jолдаш, көрүнүр ки, мәтләбә дәриндән фикир вермәдиниз. Мәним сөзүм папагда дејил, сиjасәтдәдир. Истәjирсиниз бу саат папаг әвәзинә башыма нәинки кепка, лап лодраған (лүтеран) галпағы гоjум. Мән көһнәпәрәст дејиләм; Мирзә Гулам тәсдиг едәр, анчаг бир мәнә дејин көрүм, Азәрбаjчанда нә гәдәр чан вар?

— Тәхминән ики милjон jедди jүз мин, — дејә Гулам чаваб верди.

— Атан олду рәһмәтлик, бу мигдарын jедди jүз минини папаг кеjмәjәнләрә чыхар, jарысыны үнас тајфасына, jердә галар бир милjон. Демәк, папаг кеjән бир милjон чандыр. Орта һесаб илә илдә он мин дәри лазымдыр. Дәринин бирини 30 манатдан көтүрсәк, һөкумәтимиз илдә 3 милjон манат итирир. Бах, мән бу сиjасәти баша дүшә билмәjирәм, инди фикрими анладынызмы? — дејә Мәшәди Сәфәр сорушду.

— Мәшәди Сәфәр, нә үчүн тичарәт сиjасәтинизә гадынларын чадраларыны дахил етмәjирсиниз?

— Онун бу мәтләбә дәхли jохдур. Мән көһнәпәрәст дејиләм, чадранын атылмасы тәрәфдарыjам. Мән арвадым Сәкинәjә мин дәфә демишәм ки, арвад, бу мирасат кетсин, лакин о өзү атмаjыр. Гадынлара зор етмәjи вичданым гәбул етмәjир, — дејә Мәшәди Сәфәр меjдана чағырычы бир нәзәрлә бахды.

— Мәшәди Сәфәр, гадыны дөjмәjә вичданыныз нечә jол верир?

— Jолдаш, о лазымдыр; чүнки гадын тајфасы ушаг тајфасы кимидир. Онлара гуру сөз кар етмәз, jери кәлдикдә дөjмәк лазымдыр. Jолдаш, мәтләбдән кәнара чыхдыг. Суалыма чаваб көзләjирәм.

Гулам деди:

— Мәшәди Сәфәр, сиз нечә ки, бир алыш-веришчи..

— Рича едирәм, сәһвинизи дүзәлдиниз, мән сәнәткарам.

— Бәли, сиз сәнәткарсыныз, анчаг сиз һөкумәтин һәр бир тәдбириндән сандыгчалара пара топламаг көзләjирсиниз: бу jалныз бир нәзәрдир. Һөкумәт, мааријф, сәһиjjә вә гejри-мәдәни ишләрә милjонлар сәрф етдикдә өз

пара сандыгларыны күдмәјир, дәри вә чадрадан кәлән гараны өз бөјүк мәгсәдинә гурбан едир.

— Мәшәди Сәфәр, изнинизлә бир суал да мән вермәк истәјирәм.

— Бујур, јолдаш јазычы.

— Сизин сәнәтиниз нәдир?

— Мәним?.. Сәнәтим?.. Нә үчүн сорушурсунуз? Онун мәтләбә дәхли јохдур.

— Һеч, билмәк истәјирәм.

— Мән... папағчыјам.

— Онда мәтләб ајдын олду... Мәшәди, һөкүмәтин бу јени тәдбириндән нә үчүн хофа дүшмүсүнүз, о да ајдын олду.

— Јох, јолдаш, вичданым һаггы сәһв едирсиниз... Мән елә адам дејиләм. Мирзә Гулам тәсдиг едә биләр. Јенә залым гызынын сәси кәлир. Кедим көрүм ушаглары инчитмәјир ки, — дејә Мәшәди Сәфәр галхыб кетди.

Ибраһим сорушду:

— Гулам, сән нәдә јохсан?

— Мән дә чадра илә папағын индијә кими јашамасында јохам.

ШӘРГ ГАДЫНЫ ЈЕНИ ЈОЛДА

Дөрд ај давам едән Көлн мәтбуат сәркиси артыг битмишди. Көлн шәһәриндән һәр тәрәфә һәрәкәт едән гатарлар миникләрлә долу иди. Купеләрдә давам едән сөһбәтин чоху сәркидән иди. Һәр кәс орадан алдығы зөвг вә тә'сирдән бәһс едирди. Артыг мәһарәт вә сәлигә илә тәртиб олунмуш, мүхтәлиф нөвлү Шура експонатлары һамынын диггәтини чәлб етмишди. Биринчилији газанан Шуралар мәтбуаты аз бир заманда див аддымлары илә ирәлиләдијини сүбута јетирмиш иди. Буну дүшмәнләр белә инкар едә билмәјирләрди.

Белчикаја тәрәф һәрәкәт едән гатарын бир купесиндә «Пари-Миди» мүхбири Мүсјо Чужон вә Инкилтәрә гәзетләриндән «Јоркшајер Јунк ниус» мүхбири мистер Лејтон бири сигара вә о бири чубуг фысырдараг Шуралар мәтбуатындан гызғын сурәтдә бәһс едирләрди.

Бунлардан башга купедә долғун көвдәли, учабојлу, дөшү енли бир алман да вар иди. Бу гәзетә охумаға мәшғул олуб мүхбирләрин мүбаһисәсиндә иштирак етмәјирди. Мүсјо Чужон дејирди:

— Мәни әфв едәсиниз, мистер Лејтон, фикринизә шәрик ола билмирәм; мәнчә дүшмәнимиз Шуралар Русијанын һансы чәбһәдә олурса-олсун һәрби, сәнаје, маариф, мәтбуат вә гејри-мүвәффәгијјәтлә ирәлиләдијини кизләтмәмәли. Гәзетләримиздә бу мүвәффәгијјәтләри гејд етмәк илә һөкүмәтимизин фикрини онлара чәлб етмәлијик ки, вахтында габағыны алмаг үчүн тәдбир вә чарәләр ахтарсын.

— Мүсјо Чужон, чәнаб Пуанкаре, сиз мүхбир вә јазычылара нә дүстуруләмәл вердијини билмәјирәм. Лакин лорд «Чемберлен» тәрәфиндән бизә әмр верилмишдир ки, һеч бир Инкилтәрә мәтбуатында Шуралар һөкүмәти нәфинә бир кәлмә дә олсун јазылмамалы, әксинә

онун әлејһинә кениш сәһифәләр ачылмалы — буну дејәрәк мистер Лејтон чубуғуну түстүләтди.

— Мистер, биз јазмасаг да Инкилтәрә, Франса вә гејри өлкәләрин пролетар органлары биринин үстүнә бешини гојуб јазачаглар вә ишчиләр арасында пропаганда, тәблиғат апарачаглар. — Мүсјө Чужон буну дејәрәк үзүнү алмана чевириб сорушду:

— Белә дејилми, мүсјө?

Адолф Баумбах гәзетини бүкүб чибинә гојду вә деди:

— Бәли, мән дә сизин фикриниздәјәм. Һәгигәти кизләтмәк бир сәмәрә вермәз. Мән сәркидә Шуралар павилјонуну күнләрлә сејр едиб, саатларла долашмышам; һәр бир чүз'и шејләринә диггәт јетирмишәм; хүсусән Шәрг өлкәләри нүмунәләринә чох фикир вермишәм. Нә гәдәр сүр'әтлә ирәлиләмиш! Сиз бүтүн диггәт вә фикринизи Русијаја вермишсиниз. Лакин Франса вә Бөјүк Британија үчүн тәһлүкә башга јердән кәләчәкдир. О да — Шәрг вә мүстәмләкә мәсәләсидир. Алманија о тәһлүкәдән хилас олмушдур. Биз Шәргин ојанмасындан горхмалыјыг.

— Биз дә горхмалыјыг! — дејә мистер Лејтон көзүнү кәриб гүрурла чаваб верди.

— Мистер, мәғрур олмајын! Биздә чаһан мүһарибәсиндән габаг «Алманија чүмләдән учадыр! — дејә бағырырдыг. Инди сәһвимизи анламышыг.

— Хајыр, сизә о сәһви Франса анлатды — дејә мүсјө Чужон да јолдаш Лејтон кими синәсини кәрди.

— Мүбаһисә етмәјирәм, лакин сизләри дә јахын заманда анладачаг гүввәдән сөјләмәк истәјирәм. Изин версәниз нағыл едәрәм.

Лејтон:

— Сөјләјин көрәк о нә гүввәдир? — дејә сорушду.

Адолф башлады:

— Он једди ил бундан әгдәм јолдашым Рудолф илә Орта Асијаны пијада сәјаһәт етмәјә гәрар вердик (о заман мәним отуз, Рудолфун исә ијирми јашы вар иди). Берлин дөвләт чоғрафија чәмијјәти бизим мәгсәдимиздән хәбәрдар оларағ бир вәзифәни өһдәмизә көтүрмәји рича етди. О да сәјаһәт заманы етнографик мә'лумат топламаг, фотографлар алмаг, раст кәлән һејван, нәбат вә саирә барәсиндә материал јығмаг вә бунлар кими чәмијјәтә лазым олан коллексија дүзәлтмәк иди. Биз чәмијјәтин бу тәклифини гәбул етдик. О да бизә јардым едәрәк

пара, һөкүмәтдән визә вә башга вәсигәләр һазырлады. Мај ајынын үчүндә Берлиндән билет алыб Бакыја јола дүшдүк. Бакыдан «Кафкас-Меркури» пароход чәмијјәти вапоруна миниб Красноводск шәһәринә кәлдик. Пијада сәјаһәтимиз бу шәһәрдән башланачагды. О вахта кими маршрут планыны дүзәлтмәмишдик. Дүшдүјүмүз отелин нөмрәсиндә Асија хәритәсини ачыб план чәкмәјә башладыг. Јолдашым Рудолф; Красноводск — Бухара — Сәмәргәнд — Шәрги Түркүстан — Чин јолу тәрәфдары идим. Хејли бәһсдән сонра Рудолфу маршрута разы етдим.

Мәтләб башга мәсәлә үстүндә олдуғуна көрә бу мараглы сәјаһәтимиздә көрдүјүмүз чохгијмәтли етноложи вә археоложи шејләрдән бәһс етмәкдән ваз кечирәм. Анчаг фикринизи бир әчаиб шеја чәлб етмәк тәмәннасындајам. Билмәјирәм сәјаһәтимизин нечәнчи күнү иди; күнәш батан дәмләрдә Асијанын көбәји олан көһнә Сәмәргәндә јетишдик. Күнәшин сон зәррәләри, уча көһнә көзәллији илә инсаны һејрәтә кәтирән мәсчид минарәләринә, гочаман чинарларын тәпәсинә, дамларын ағ дивarларына дүшәрәк шәһәр «шаһзада»лар нағылларында тә'риф олунан мәнзәрәни алмышды. Мәним Шәрг өлкәләринә аз-чох бәләдлијим вар иди. Лакин Рудолф әввәлинчи дәфә Шәргә гәдәм гојурду. Она көрә дә лазым олан олмајан шејләрин фотографыны алыб гутусуну экслә долдурмушду. Јенә дә фотограф апаратыны һазырламыш иди ки, гаршымызда дуран көһнә мәсчидин рәсмини алсын, бу вахт күнәш батыб гаранлыг чөкдү. Рудолф бу гаранлыг һавада шәклин ајдын чыхмајачағыны анлады, апараты јығмаг истәди; бу һалда мәсчидин архасында ики гара кабус бизә тәрәф һәрәкәт етмәјә башлады. Буну көрдүкдә:

— Рудолф, апараты јығма, белә фүрсәт әлә дүшмәз; тез ол бу гара руһларын әксини ал — дејә бағырдым.

Заваллы чочуг мәним бу сөзләримдән горхуја дүшдү, әлләри әсмәјә башлады. Она көрә дә апараты дүзәлдә билмәди; мән чәлд апараты онун әлиндән алыб әкси көтүрдүм. Сонра билдим ки, нечә әср бундан әгдәм бина олунмуш, инди виранә вә бајгушлар мәскәни, асари-әтигә малы олан бу әски мәсчид, доғрудан да она елә бир горху кәтирмиш ки, зарафатымы һәгигәт билмиш, онун үчүн дә өзүнү итирмишдир.

— Адолф, сөјлә, о рәсмини алдығын шеј нә иди? Руһ көлкәси идими? — дејә сорушду.

Чаваб вердим ки:

—Хаjыр достум, чоғрафиjа чәмиjjәтинин тапшырығы, Авропада әсла олмаjыб, Асиjада ән ади тапылан икиәллн, икиаjаглы һеjван иди.

— Мән бир гара торбадан башга һеч бир әза көрмәдим.

— Көрә дә билмәзсән; чүнки о һеjванын ады Шәрг гадыныдыр. Онлар бүтүн күнләри уча диварла һасарланмыш, пәнчәрәсиз евләрдә кизләнирләр. Бајыра чыханда рәсмини алдығымыз либасы кејирләр; һеч бир әзалары көрүнмәз; бәдәнләрини чадра адлы парча илә бүрүjүрләр; башларына да бир гара торба салырлар.

— Бәс онлар нечә көрүрләр?

— О торбанын хырда дешикләри вар. Орадан бахырлар вә ја башларына ат гылындан һөрүлмүш рүбәнд тахарлар.

Рудолф мәним бу сөзләримдән артыг дәрәчәдә мүтәәссир олду. Тамам Берлиндән јола дүшдүjү замандан «нәһаjәт Шәрг көзәлләрини көрмәjә наил олачағам» дејәрәк шадланырды; һәтта фикриндә бир Шәрг көзәлини севиб алмаг да вар иди.

Сабаһы күнү Шәрг гадынларынын бир дәстәсини, рәсмини алдығым либасда һамама кедәркән көрдүм вә Рудолфу сәсләjиб онлары көстәрдим. Лакин онун үзүндәки мә'јуслуғу, көзләриндәки һәрарәтли бахышы, додагларында нифрәтли истеһзалы тәбәссүмү көрәрәк етдијимә пешман олдум.

— Адолф, бу өлкәдән тез узаглашмалы; тәбиәтин ән көзәл мәхлуғуну елә һала салан јердән бир фајдалы шеј әлә кәтирә билмәрик; инди Шәргин милјонларча нүфузу олдуғу һалда азачыг Авропанын әлиндә нә үчүн гул олдуғуну анладым, — деди.

— Гардашым, мән дә сәнин фикринә шәрикәм, — дејәрәк онун сөзүнү тәсдиг етдим.

Әфәндиләр, бурада он једди ил бундан әввәл етдијим Шәрг сәјаһәтимиз тамам бир ил бундан ирәли һаман Сәмәргәндә, инди Сосиалист Шура Өзбәкистан Чүмһуриjәтинин пајтахт шәһәринә сәјаһәт етдијимдән сөјләjим.

Кечән ил 8 март гадынлар бајрамында, мән Москвада идим. Елә һәгиги, мә'налы бајрам кечиртмәји анчаг Шуралар Русиjасында көрмәк олур..

Мистер Лејтон:

— Онлар бајрамлары тәблиғат апармаг үчүн јапырлар — сөзләрини әлавә етди.

— Даһа көзлә — она көрә дә онларын бајрамларындан һәр кәс өзү үчүн бир мәнфәәт алыр. Бизим бајрамларымызын исә ејши вә ишрәт, гадын вә шәрабдан ибарәт олдуғуну зәнн едирәм инкар едәмәзсиниз. Әлдә гызыл бајраглар вә дәјәрли плакатлар олдуғу һалда Москва күчәләриндә мүнтәзәм солдатларла арасы кәсилмәјән гадынлар сыраларында минләрчә Шәрг гадынларынын ачыг јүрүш етдикләрини көрдүкдә, һаман сизә нафыл етдијим Сәмәргәнд кабуслары јадыма дүшдү. Һаман күн бир даһа Сәмәргәндә сәјаһәт етмәји гәт етдим. Бахтым белә кәтирди ки, мән Сәмәргәндә јетишдијим күнә Өзбәкистан бөјүк һазырлыг көрүб шуралашдығы күнү бајрам едирди. Бу аз заманда нә гәдәр дәјишиклик! Минләрчә пионер, комсомол вә комсомолка дәстәләри күчәләрдә јүрүш едирди. Топал Тејмурун әски пајтахты алғырмызы дондан либас кејинмишди. Мәни һәр шеjдән артыг марагландыран гадын мәсәләси иди. Она көрә дә гадынлар шө'бәсинә кетдим. Фиргәви түрк гадынлары илә таныш олдум. Чадра мәсәләсинә даир суаллар вердим.

— Кәнч гызларымызын чоху чадраларыны атмышлар; јердә галанлары үчүн дә бу күн тәдбиримиз вардыр. Бурада олунуз көрәрсиниз — дејәрәк јенә шух тәбәссүм илә чаваб верди.

Арадан јарым саат кечмиш гадынлар шө'бәсинин өнүндән бөјүк меjдан пионер, комсомол вә ишчи дәстәләри илә долмаға башлады.

Буну көрдүкдә чамаат да меjдана топлашды. Һамынын көзләри сәбирсизликлә шө'бәнин габағындакы бәзәнмиш трибуна дикилмишди. О заман әлли-алтмыш нәфәр гара чадралы гадын шө'бәнин салонундан чыхыб трибунун (мәнбәрин) габағында отурду. Сонра гадынлар шө'бәси мүдирәси јолдашлары илә трибуна чыхды. Сәсләр кәсилди; мүдирә атәшли нитгини башлады. Һәр кәнч гадынын сөјләдијини мән анламајырдым, лакин минләрчә инсанлар тәрәфиндән ән сакитликлә динләнән бу нитгин тә'сирини һисс едирдим. Нитгин ахырында гадын нә исә әмр етди. Бир анда меjданын ортасында бир нечә от һазыр етдиләр. Кибрит чәкиб јандырдылар.

Алов галхдыгда гадын:

— Әсрләрлә биз Шәрг гадынларыны инсанлыгдан

мәһрум едиб, гул һалында сахлајан гара һиратылары бу алова атыныз! — дејә һајгырды.

Трибун јанында отурмуш олан гадынлар галхыб бир-бир чадраларыны ода атмаға башладылар. Буну көрдүкдә «Урра!» сәдасы, алгышлар вә мусиги сәсләри бир-бирinə гарышды. Алынан тәәссүраты вәсф етмәкдән ачизәм. Бундардан сонра тамаша едән гадынлар да ортаја чыхыб чадраларыны ода атмаға башладылар. Бајрам битдикдән сонра мән натиг ханыма алдығым тәәссүраты сөјләдикдә, белә бир чаваб ешитдим:

— Сиз авропалылар ганлы әлләринизи Шәргдән чәкмәлисиниз. Инди биз бир аналар гојнунда бәсләнән Шәрг өвладлары даһа сизә гул ола билмәрик! Бу күн бурада көрдүјүнүз о бири күн Һиндистанда, Әфганыстанда, Иранда, Әрәбистанда, Мисирдә көрәчәксиниз! Шәрг гадынларынын азадлығы Гәрб империалистләринин, әләлхүсус Инкилтәрәнин завалы демәкдир.

Әфәндиләр, гара чадралары ода атдыран түрк гадынынын мәнә тапшырдығы сөзләрә нағылымда бир кәлмә дә олса әлавә етмәдим. Әмин олун ки, инди јалныз буну әлавә едирәм: Инкилтәрә тәһлүкәдәдир!

Бу вахт гатар фит вериб дајанды, Адолф галхыб әл чамаданыны көтүрдү.

— Мәним сәфәрим битди, худаһафиз.

Лејтон:

— Тохтајын, сизә бир суалым вардыр, — дејәрәк Адолфун әтәјиндән тутду.

— Бујурун!

— Сиз болшевиксиниз?

Адолф:

— Хајыр, чаһан мүһарибәсиндән коммунизм дәрси алмыш бир шәхсәм, — деди вә купедән чыхды.

КӘНЧ МАШИНИСТКА ВӘ ГОЧА ЈАЗЫЧЫ

Он сәккиз јашында севимли бир гыз. Кечмиши билмәз. Јашмаг көрмәмиш, чаршаф бүрүнмәмиш, молла, сејид танымаз, сиғә кими чүрүк мәһв олмуш сөзләри анламаз. Чәһрә, фалагга кими асари-әтигәмиздән хәбәри јох. О, бир сөзлә, Шура баласыдыр. Ады Нәркиз, өзү дә онун кими бир чичәк. Ишләдији јер Азәрнәшр сарајы. Саат дөрддә кәләр, саат онда гуллуғуну битирәр. Нәркиз чох ити ишләр. Јаздығы заман бармаглары јазы машынында ләзкиһәнки ојнарды. Нәркиз һәссас гыздыр. Машында јаздығы заман әсәрин тәәссүратыны онун симасындан охумаг олар. Додагларында тәбәссүм — демәк әсәрдән алдығы зөвг, нәш'ә гәлбини шад етмиш. Бармаглары алтында шаггылдајан дүјмәләр кими өзү дә шаггылдар — демәк әсәрдән алдығы зөвг, нәш'ә она артыг тә'сир етмиш. Көзләриндә атәш, гашлары һәрәкәтдә, гәлби чарпар — бу да әсәрдән алдығы бәдии һәјәчандыр.

Нәркиз мәшғул олдуғу отагда сәккизә кими машинистка ишләјир. Иш заманы бу отаг бир пулемјот бөлүјүнә дөнүр. Шаггылтыдан ағыз дејәни гулаг ешитмир, фәгәт бу һал адәт етмәјәнләр үчүндүр. Машинисткалара кәлдикдә, онларын әлләри ишдә олдугда ағызлары да бекар галмајыр. Меһрибан сөһбәт етдикдә пулемјотларын сәсләри, инчә, һәзин сәда верир. Фәгәт мүбаһисәјә кечдикдә шаггылты сәси артыр. Сөзләшмәдән говғаја кечдикдә батареја арамсыз ураган атәши ачыр.

Бир ахшам, јетмишә гәдәм гојмуш бир гоча әлиндә әса, ајагларында галош, әјниндә исти палто, бојну шәрф илә сарынмыш, голтуғунда зорба вә өзү кими көһнә бир китаб, гапыны ачды. Машинисткалар санки бир командаја табе олараг әлләрини сахладылар. Отагда сәсләр кәсилди. Сүкунәт ичиндә гапы јанында отуран кәнч гыз:

— Әми, нә истәјирсиниз? — дејә сорушду.

— Гызларым, сиздән Нәркиз кимдир?

— Мәнәм, — дејә пәнчәрә ағзында отурмуш кәнч гыз чаваб верди.

Ихтијар онун јанына кедәрәк:

— Гызым, мәним бу әски әлифба илә јазылмыш әсәрләрими машынында јени әлифбаја кечирмәлисән, чапа вериләчәкдир.

— Әми, о китабдан өлү ији кәлир.

Машинисткалар күлүшдүләр.

— Гызым, доғрудур, бу китаб өлүләр заманы јазылмышдыр.

— Әми, о өлүләрин кечмиши биз дириләрә нә лазымдыр?

— Јох, гызым, кечмиши билмәк лазымдыр. Аталарымыз демишләр:

Зимистан чәкмәјән бүлбүл,
Баһарын гәдрини билмәз.

— Әми, дүзү, мән о илан-гурбаға һәрфләри билмирәм, — дејә гыз бојнундан атмаг истәди.

— Гызым, мән диктә едәрәм, сән јазарсан, мүдириҗјәтдә белә гәт олунмуш.

— Онда бир гәдәр сәбир единиз, әлимдә јаздығымы битирим.

— Јахшы, гызым, көзләрәм, — дејә гоча соjунмаға башлады.

Бу күндән гоча јазычы илә кәнч машинистка ишә шүру етдиләр.

Јазы заманы Нәркиз тез-тез дајаныб, ешитмәдиҗи сөзләрин мә'насыны сорушурду.

— Әми, бу јаздығымыз вагиәләр һансы өлкәдә зүһур етмиш?

— Гызым, индики Шура вәтәнимиз Азәрбајчанын кечмишиндә, чар заманында.

— Нә јахшы мән о заман олмамышам! — дејә Нәркиз өз һалындан шад олду.

Гоча јазычы илә кәнч машинистканын мәшғулиҗјәти 10—12 күн давам етди.

Гоча јазычынын јаздығы әсәрләрин күчү илә әски һәјата атылараг, ганлы фачиәләр ичиндә боғулан кәнч гызларла бәрабәр Нәркиз дә боғулурду.

— Әми, бир аз тәнәффүс едәк, — дејә Нәркиз тез-тез отагдан чыхырды. Гајытдығы заман јашармыш көзләриндән мүтәәссир олдуғу бәлли олурду. — Әми, һекајәнизин гәһрәманы бу јазыг гызчығаз ахырда тәләф олачагдыр? — дејә Нәркиз сордугда, санки гочадан аман истәјәрәк, ону дири бурахмағыны рича едирди.

Гоча јазычы күләрәк:

— Инди ки, она елә артыг ачыјырсан, ејби јохдур, гызым, өлдүрмәрик, — дејә онунла зарафат едирди.

Әски әсәрләринин кәнч гыза белә тә'сир етдиҗини көрдүкдә гоча јазычы Нәркизә деди:

— Бәли, гызым, о заман һәјат белә иди. Она көрә дә бу күнкү көзәл вә шән һәјаты гиjмәтләндирмәк үчүн әски һәјаты өjрәнмәлиjик.

Нәркиз күлүмсәjәрәк, гоча јазычы илә разылашды.

* * *

Шура Азәрбајчанымыз он беш илин әрзиндә нә гәдәр ирәлиләмиш, нә гәдәр артмышдыр. Өлкәмизин сосиализм гурулушу, сосиализм мәдәниjjәти әски һәјаты дәрин көлкәликләрдә бурахмышдыр.

Бу күн Нәркиз кими шура балаларымыз әски һәјаты, гаранлыг кечмиши јалныз китаблардан вә музејләрдән өjрәнирләр.

ГОРХУЛУ НАҒЫЛЛАР

ӘһМӘД ВӘ МӘЛЕЈКӘ

Гышын орта аjы иди. Соjугдан һамы гачыб евләрдә кизләнмишди. Һачы Сәмәдин күлфәти исти отагда сүфрәнин башына чәм олуб, jемәк үчүн ону көзләjирди. О исә о бири отагда өз ишинә мәшғул иди.

Һачы Сәмәд әлли jашында, сафүрәкли, рәһмдил бир кишн иди. Һачы Сәмәдин күлфәти гоча анасындан, арвадындан, доггуз jашында бир оғлундан вә бир дә jедди jашында гызындан ибарәтди.

Һачы Сәмәд оғлу Мәммәди ибтидаи шәһәр мәктәбиндә охудурду вә бу илдән дә гызы Фатманы шәһәр гыз мәктәбинә вермишди. Һачы Сәмәд башга мүсәлман аталара бәр'әкс олараг ушагларынын дәрсләринә, әдәб вә тәрбиjәсинә чох фикир верәрди.

Һачы Сәмәд ишини гуртарыб jемәк отағына кәлди. О, сүфрәнин башында әjләшди, jемәjә башладылар. Шам гуртарды. Һачы Сәмәдин хөрәjин үстүндән чаj ичмәк адәти иди. Бу вахт күлфәтә jа китаб, jа күндәлик гәзетләрдән охуjарды. Бу да олмасajды, кәзиб-көрдүjү вилаjәтләрдән данышарды. Буна көрә дә көзлүjү көзүнә тахыб, әлинә гәзети көтүрәндә һамы сакит олуб онун данышығыны көзләjирди.

Һачы Сәмәд исә сәсини чыхартмаjыб өз-өзүнә jаваш-чадан охумаға башлады.

Фатма бу сакитлиjә давам етмәjиб гоча нәнәсинә деди:

— Нәнә, мәнә бир горхулу нағыл сөjлә.

Фатманын гардашы Мәммәд, бачысындан бу сөзү ешидиб деди:

— Инди ки, горхулу нағыл истәjирсән, бәс нијә о күнү нәнәм Мәлик Мәммәд нағылыны сөjләjәндә, див ады кәлән вахт нәнәнин гучағына гысылдын?

— Jох, мән һеч горхмурдум, — дејә Фатма чаваб верди.

Бу һалда Һачы Сәмәд гәзети jерә гоjуб деди:

— Jахшы, гызым, бу кечә нәнәнин әвәзинә мән сәнә бир горхулу нағыл сөjләрәм, бу шәртлә ки, горхмаjасан.

— Jох, ата, горхмарам, сөjлә.

Һачы Сәмәд чаjдан бир нечә гуртум ичиб башлады:

— Гызым, бири варды, бири jохду, шимал-шәргдә, мешә ичиндә, чаj кәнарында Татарчыг адында бир кәнд варды. Бу кәндин әһли әкинчилик вә чарвадарлыгла күзәран едәрди. Гызым, һәмин бу нағыл олунан кәндда Нурәддин адында бир киши варды. Бу Нурәддинин он jашында Әһмәд адлы бир оғлу, алты jашында Мәлејкә адлы бир гызы вә Хәдичә адында бир арвады варды.

Нурәддинин сәнәти әкинчилик иди вә мал-гарадан анчаг бир аты варды. Нағыл олунан заман бahар вә jаj чох гураглыг кечмәjә көрә о вилаjәтдә тахыл сусузлугдан jаныб тәләф олду. Чох чәкмәди ки, әтраф вә әкнафда ачлыг башланды. Пајызын әввәлиндән Нурәддин арабасыны гошуб шәһәрә кирајәчилиjә кетди. Орада газандығы пулу дөрд күндән, беш күндән бир евинә көндәрәрди. Күлфәти дә онунла күзәран едәрди.

Әһмәд кәнд мәктәбиндә охуjурду. Атасы тәрәфиндән кәлән мәктублары асанча охуjа билирди. Бир нечә күн бундан әгдәм Әһмәд jазыб атасындан өзү үчүн бир башлыг вә бачысы үчүн бир әлчәк истәмишди. Һәр икиси бу шеjләрин тезчә алынмасыны ханиш едирди. Лакин беш күн кечди, бир һәфтә кечди, он күн кечди, аталарындан бир хәбәр чыхмады. Хәдичә бәрк горхуjа дүшмүшдү. Евдә пул вә чөрәк дә түкәнмишди.

Бир дәфә, әзиз балаларым, сөз вахтына чәкәр, белә бир кечәдә, гарлы човғунун шиддәтли вахтында, Әһмәд вә Мәлејкә аталарынын jолуну сәбирсиз көзләjән заман, ким исә гапыны дөjдү. Ушаглар чәлд:

— Атам кәлди, — дејә гапыjа тәрәф jүjүрүшдүләр. Амма онун әвәзинә күркә бүрүнмүш, әлләри әлчәкли, башы башлыглы гоншулары Шәһабәддин ичәри дахил олду. О киши Нурәддинлә бәрабәр арабачылыға кетмишди. Буну көрчәк Хәдичәнин үрәjини горху алды.

Ушаглар: